ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ, τχ. 35, ΙΟΥΛΙΟΣ 2010, σ. 19-56

Η ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΗ ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑ ΤΗΣ 21ΗΣ ΑΠΡΙΛΙΟΥ 1967 ΩΣ ΤΟΜΗ ΓΙΑ ΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΜΜΕ

Μανώλης Χαιρετάκης[*]

Η πορεία προς την ανάδυση της τηλεόρασης ως μαζικού ΜΜΕ και η σταδιακή αποδυνάμωση των εντύπων μέσων ενημέρωσης και κυρίως των εφημερίδων, η οποία και θα εκδηλωθεί εντονότερα και με μη αναστρέψιμο τρόπο αρκετά χρόνια αργότερα, αλλά και η πρώτη/αρχική εμφάνιση και η μετέπειτα εξάπλωση της κοινωνίας της κατανάλωσης και της διαφήμισης ήταν –εκτός από τη ριζική μεταβολή του έως τότε επικρατούντος πολιτικού πλαισίου– οι σημαντικότερες ίσως από τις επιπτώσεις της δικτατορίας της 21ης Απριλίου. Αυτά, σε συνδυασμό με τη θεμελίωση της έμφασης στο χρήμα και την ανάδυση της πολιτισμικής ευτέλειας, αποτέλεσαν την τομή εκείνη που κληροδότησε η στρατιωτική δικτατορία, σφραγίζοντας σε όχι ασήμαντο βαθμό τα χρόνια που ακολούθησαν ως τις ημέρες μας.

1. ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η άνοδος της Ένωσης Κέντρου στην εξουσία[1] ήταν η αφορμή για έναν διευρυμένο βαθμό εκδημοκρατισμού στην ελληνική κοινωνία. Αυτός, με τη σειρά του, δημιούργησε ένα ευρύτερο «περιβάλλον» ελευθεριών, ένα «περιβάλλον» με αξιόλογες αποστάσεις από τα κελεύσματα του δεξιού κράτους αλλά και από το συνακόλουθο παρακράτος το οποίο λειτουργούσε και ως κέρβερος της διαφύλαξης των αρχών του συντηρητισμού. Η μέχρι τότε συστηματικά καταπιεζόμενη δυναμική για έκφραση: πολιτική, πολιτιστική κ.λπ. άρχισε να ακούγεται ευρύτερα και, ταυτόχρονα, απέκτησε αξιόλογα κοινωνικά ερείσματα. Βέβαια, η κινδυνολογία περί του (ψευδεπίγραφου) «κομμουνιστικού κινδύνου» δεν εξοβελίσθηκε ολοσχερώς από την ημερήσια διάταξη των κυρίων θεμάτων του Τύπου, ωστόσο ο ρόλος και η βαρύτητά της περιέπεσαν σε δευτερεύουσα μοίρα –παραγκωνίσθηκε, παραμένοντας στο περιθώριο «δια πάσαν μελλοντική χρήσιν».

Η ζωτική ανάγκη για ελευθερία στην έκφραση, που άρχισε τότε να απο-

κτά σάρκα και οστά, εκδηλώθηκε και μέσω ενός οργασμού έκδοσης βιβλίων τα οποία, σε άλλες ευρωπαϊκές κοινωνίες, είχαν κυκλοφορήσει ευρέως αρκετά αν όχι δεκάδες χρόνια νωρίτερα.

Αυτή η νεοαποκτημένη αίσθηση ελευθερίας επέδρασε καταλυτικά σε όλο σχεδόν το πολιτιστικό πεδίο. Συμβάδιζε δε χρονικά με τη «χρυσή» μεταπολεμική φάση του καπιταλισμού στις περισσότερες ευρωπαϊκές κοινωνίες: αντιπροσωπευτική δημοκρατία, εργασία για όλους, εδραίωση των καταναλωτικών αγορών, ισχυρό κράτος πρόνοιας κ.λπ. Και ο αντίκτυπος αυτός, στην Ελλάδα, δεν επηρέασε μόνο τον Τύπο –τις εφημερίδες και τα περιοδικά– αλλά επεκτάθηκε σε όλο το φάσμα των (τότε) ΜΜΕ: στο δημόσιο ραδιόφωνο, στη δημόσια τηλεόραση, στο θέατρο, στη μουσική, στον κινηματογράφο και στις υπόλοιπες καλές τέχνες.[2]

Για την Ελλάδα, το δεύτερο τέταρτο της δεκαετίας του 1960 (κυρίως από τον Νοέμβριο του 1963 και μετά) ήταν –με ουσιαστικό τρόπο καθώς προχωράμε προς τα μέσα της δεκαετίας– τα πρώτα μετεμφυλιακά χρόνια κατά τη διάρκεια των οποίων οι πολίτες άρχισαν να απολαμβάνουν τα θετικά αποτελέσματα που προέκυπταν από το ευρύτερα επικρατούν «κλίμα» αλλά και από το πέρας της ανοικοδόμησης της χώρας.

Η σταδιακή θεμελίωση μιας μορφής δυτικής δημοκρατίας στην Ελλάδα συμβάδιζε με τη χαλάρωση μιας νοοτροπίας που ήταν το αμάλγαμα μιας καταπιεστικής ιδεολογίας και της αυστηρότερης, ιδιαίτερα τυπολατρικής (και ουσιαστικά κενής περιεχόμενου) έκφρασης της οπισθοδρομικότερης μερίδας του κατεστημένου, στην όποια εκδοχή του. Η συγκεκριμένη αυτή μερίδα στάθηκε αποτελεσματικός σύμμαχος του συμπιλήματος των κύκλων της στρατοκρατίας, των επαγγελματιών του αντικομμουνισμού (αλλά και των «ανανηψάντων» κομμουνιστών), της έκπαλαι διορισμένης «κατάλληλης» γραφειοκρατίας μερικών υπουργείων, των «κατάλληλων» εκπαιδευτικών οι οποίοι περισσότερο συσκότιζαν παρά μόρφωναν τα Ελληνόπουλα, των δραστήριων υπαλλήλων των αρμοδίων τμημάτων των άμεσα ενδιαφερόμενων πρεσβειών κ.λπ. Η συγκεκριμένη νοοτροπία είχε διαμορφώσει –και ταυτόχρονα είχε διαμορφωθεί από– μια σειρά δομών, οι οποίες παρήγαγαν ένα οικονομικό αποτέλεσμα που, κατά τη δεκαετία του 1960, δεν ήταν το επιθυμητό, ως αναποτελεσματικό στη νέα φάση επέκτασης του κεφαλαίου.

Κατά συνέπεια, χρειάζονταν καταλληλότερες δομές, περισσότερο ευεπίφορες προς την κατεύθυνση της υλοποίησης των νέων στόχων του κεφαλαίου, όπως είναι η χωρική και χρονική επέκταση της χρηματικής σφαίρας, η δημιουργία αγορών για τα μαζικά παραγόμενα προϊόντα, η διεύρυνση των ε-

μπορικών ανταλλαγών με τον ένα ή τον άλλο τρόπο κ.ά., αλλά κυρίως η ριζική μεταβολή της μέχρι τότε υπερισχύουσας νοοτροπίας.

Παρά την εμφανή τάση προς τη διεύρυνση του εκδημοκρατισμού, η παλαιότερη νοοτροπία-αμάλγαμα δεν είχε εκθεμελιωθεί. Η «ιδεολογία» που συμπυκνωνόταν στο σύνθημα «Ελλάς Ελλήνων Χριστιανών» παρέμενε εν υπνώσει, έως ότου νέες συνθήκες θα αποζητούσαν την ανάδυσή της στο προσκήνιο. Όπως και συνέβη, με το στρατιωτικό πραξικόπημα της 21ης Απριλίου 1967, το οποίο και διέκοψε –με ουσιαστικό τρόπο– την πορεία που είχε αρχίσει να διαφαίνεται μέσω του εκδημοκρατισμού της κοινωνίας, εκτρέποντάς την προς εκείνες τις κατευθύνσεις, μέρος των οποίων (αλλά και μετεξέλιξή τους) διαμορφώνουν και τη δική μας, πλέον, καθημερινότητα.

2. ΤΑ ΑΚΡΙΒΩΣ ΠΡΟΗΓΟΥΜΕΝΑ ΧΡΟΝΙΑ – Η ΑΤΕΛΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗ

Κατά τα τελευταία χρόνια πριν από τη στρατιωτική δικτατορία του 1967, τέθηκε έντονα το κεντρικό ερώτημα: «Ποια πολιτική των ΜΜΕ συμβάλλει θετικά στη διεύρυνση των ορίων φιλελευθεροποίησης σε ένα δημοκρατικό καθεστώς;»[3]

Η εποχή ήταν ίσως η καταλληλότερη για μια απάντηση σε ερωτήσεις τέτοιας λογής, αν και τελικά συνεκτική απάντηση δεν δόθηκε. Ήδη από το 1963 και μετά, η ελληνική κοινωνία[4] είχε παρουσιάσει σημαντικές *ποιοτικές μεταβολές*· μεταξύ άλλων, οι περιορισμοί σχετικά με τη διακίνηση των ιδεών κατέστησαν ανενεργοί, γεγονός το οποίο σχετίζεται ευθέως και σε σημαντικό βαθμό με την αποκατάσταση της ισότιμης και ελεύθερης κυκλοφορίας του συνόλου των εφημερίδων.

Στο ίδιο χρονικό διάστημα παρατηρείται μια σειρά μεταβολών του πολιτικού πλαισίου το οποίο, μεταξύ άλλων, επικαθορίζει και τις σχέσεις ανάμεσα στην κρατική εξουσία και στον Τύπο. Στο επίπεδο του ημερήσιου αθηναϊκού πολιτικού Τύπου, που αποτελεί μια από τις κύριες εκφάνσεις του αθηναϊκού πολιτιστικού υποδείγματος, οι μεταβολές του πολιτικού πλαισίου αντανακλάσθηκαν στην αύξηση της γεωγραφικής του εμβέλειας.[5]

Σε σχέση με τον αθηναϊκό πολιτικό Τύπο, μπορούμε να καταγράψουμε δύο κυρίαρχες διχοτομίες :

• η πρώτη αποτελείται από το δίπολο *πρωινές-απογευματινές* εφημερίδες, σε άμεση αντιστοίχιση με την αντιδιαστολή «*περισσότερο πολιτικές*» *(πρωινές)*-«*περισσότερο πληροφοριακές/ενημερωτικές*» *(απογευματινές)*. Η διχο-

τομία αυτή έδειχνε να αποβαίνει, σταδιακά, προς όφελος των απογευματινών εφημερίδων.

• η δεύτερη διχοτομία αποτελείται από τη γεωγραφική σχέση των κυκλοφοριών των εφημερίδων, μεταξύ της Αθήνας/Πειραιά και της Επαρχίας, που μπορεί να συμπυκνωθεί στον *λόγο* των κυκλοφοριών Α/Π : Ε. Η εξέταση του λόγου αυτού δείχνει μία *πτωτική* πορεία για τις πρωινές και μια μικρότερης σχετικής έντασης *πτωτική* πορεία για τις *απογευματινές* και το *σύνολο* των πρωινών και των απογευματινών.[6]

Οι τάσεις αυτές υποδεικνύουν, σε γενικές γραμμές :

• μια ζήτηση για *πολιτική πληροφόρηση* σε *Αθήνα/Πειραιά*, η οποία εμφανίζει, προοδευτικά, σημεία συνεχούς εξασθένησής της, στον βαθμό που διευρύνεται σημαντικά η συνολική κυκλοφορία των απογευματινών εφημερίδων.

• μια *αυξητική* κυκλοφοριακή πορεία των αθηναϊκών εφημερίδων στην *Επαρχία* και στο *Σύνολο Ελλάδος*[7]

• διάχυση της πολιτικής πληροφόρησης (μέσω των πρωινών εφημερίδων) σε συνδυασμό με μια παράλληλη διάχυση της πληροφόρησης/ενημέρωσης (μέσω των απογευματινών εφημερίδων) από την περιοχή Αθήνας/Πειραιά προς την Επαρχία.

Κατά το αυτό χρονικό διάστημα (1960-1967) μπορούμε να παρατηρήσουμε και

• το αυξανόμενο ειδικό βάρος των εφημερίδων των (αθηναϊκών) συγκροτημάτων Τύπου,[8] καθώς και

• το αυξανόμενο ειδικό βάρος των εφημερίδων γνώμης.[9]

Αν και δεν είναι διαθέσιμα τα στοιχεία κυκλοφορίας σχετικά με τον τοπικό Τύπο, φαίνεται ότι η αυξανόμενη διείσδυση του αθηναϊκού Τύπου στην Επαρχία συρρίκνωσε τα κυκλοφοριακά του μεγέθη. Με τον τρόπο αυτό, ο αθηναϊκός Τύπος απέκτησε ποσοτικά διευρυμένη πρόσβαση και, κατά συνέπεια, διευκολύνθηκε η περαιτέρω γεωγραφική εξάπλωση του αθηναϊκού πολιτιστικού υποδείγματος, ενδυναμώνοντας την ανισότιμη σχέση του κέντρου με την περιφέρεια, προς όφελος του πρώτου.

Οι παρατηρήσεις αυτές συγκλίνουν προς το ερμηνευτικό σχήμα το οποίο προτείνει ο Burgel,[10] σχετικά με την επίδραση του αθηναϊκού Τύπου: μια διείσδυση *δύο ταχυτήτων*, όπου ο αθηναϊκός Τύπος

• συνεισφέρει στη διαμόρφωση της πολιτικής σκέψης των μεσοστρωμάτων της πρωτεύουσας και των «προυχόντων» της επαρχίας και, ταυτόχρονα,

• διαδίδει στις λαϊκές μάζες τόσο της πρωτεύουσας όσο και της επαρχίας στερεότυπους τρόπους ζωής δυτικής προέλευσης.

Ασφαλώς, οι μεταβολές του πολιτικού πλαισίου, που έχουν διαπιστωθεί ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1960, εγγράφονται σε μιαν ευρύτερη οπτική.[11] Στη σταδιακή, δηλαδή, εισαγωγή μιας καινούργιας τάξης πραγμάτων, που αναδύεται «σιγά-σιγά υπό το κάλυμμα της παλαιάς τάξης», με ενσωματωμένη την ασύγχρονη εξέλιξη κατά την οποία «το κοινωνικό και οικονομικό στοιχείο προηγούνται, ενώ η πολιτική υστερεί χρονικά».[12]

Η αυξανόμενη διείσδυση του αθηναϊκού πολιτικού Τύπου στην επαρχία συντείνει στη βαθμιαία εξάλειψη των «τελευταίων υπολειμμάτων αμοιβαιότητας ανάμεσα στον αγροτικό και τον αστικό πληθυσμό».[13] Η σχέση Αθήνας-Επαρχίας ή, για τον ίδιο λόγο, η σχέση ανάμεσα στον αστικό και τον αγροτικό πληθυσμό «στο εξής θα γίνεται καθαρά μονόδρομη και ο αστικός πληθυσμός και τρόπος ζωής θα εξαλείφει, βαθμιαία, τους εναπομείναντες θύλακες των τοπικών ιδιομορφιών».[14]

Η σχεδόν συνεχής πορεία συνολικής ποσοτικής (αλλά και ποιοτικής, αρκετές φορές) μεγέθυνσης των κυκλοφοριών των εφημερίδων και των περιοδικών, του αριθμού των συσκευών ραδιοφώνου, των εισιτηρίων του κινηματογράφου[15] αλλά και των πωλουμένων βιβλίων, κατά την περίοδο από τις αρχές του 1960 έως το 1966 περιλάμβανε και τα αρχικά στάδια, την ανάδυση του –μετέπειτα– κύριου εκπροσώπου των ηλεκτρονικών μέσων, της τηλεόρασης.[16]

Ένα τέτοιο πλαίσιο ενισχύει τις προϋποθέσεις για τη λειτουργία των ΜΜΕ ως συνδιαμορφωτών της μαζικής αγοράς και διαμορφωτών ενός (πολυάριθμου) μαζικού ακροατηρίου, αλλά και την επέκταση του ρόλου και της ισχύος της διαφήμισης ως ζωτικής οικονομικής λειτουργίας, οι βάσεις της οποίας είχαν ήδη τεθεί από τα τέλη της δεκαετίας του 1950. Η συγκεκριμένη αυτή επέκταση χρειαζόταν –τόσο στη συγκεκριμένη συγκυρία όσο και σε κατοπινές– την τηλεόραση για τη θεμελίωση της κυριαρχίας της.

3. ΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΜΜΕ ΚΑΙ Η 21η ΑΠΡΙΛΙΟΥ 1967

α. Ο αθηναϊκός πολιτικός Τύπος

Μπορούμε να πούμε πως το 1967 αποτελεί έτος «καταστροφής»,[17] ένα κομβικό χρονικό σημείο για τις εφημερίδες του αθηναϊκού πολιτικού Τύπου και τα μεγέθη κυκλοφορίας τους. Το διάστημα 1960-1967, η μέγιστη κυκλοφορία τους σημειώθηκε το 1966, με την ανοδική πορεία τους να ξεκινά ήδη α-

πό το 1960,[18] ενώ από τον Μάιο του 1967 η μέση ημερήσια κυκλοφορία τους υπέστη πραγματική καθίζηση.

1967: Πρωινές και απογευματινές εφημερίδες Αθηνών. Μέση ημερήσια κυκλοφορία, σε χιλιάδες φύλλα

Μήνας	Πρωινές	Απογευματινές	Σύνολο	Ποσοστό μεταβολής	Αριθμός εφημερίδων
Ιανουάριος.	316,2	468,1	784,3		14
Φεβρουάριος	280,1	472,8	752,9	-4,0	14
Μάρτιος	315,3	475,5	790,8	+5,0	14
Απρίλιος	321,5	512,5	834,0	+5,5	14
Μάιος	219,5	313,0	532,5	-36,2	9
Ιούνιος	212,7	316,9	529,6	-0,5	9
Ιούλιος	207,1	302,5	509,6	-3,8	9

Πηγή: Ε.Ι.Η.Ε.Α.

Εκτός από την επιβολή καθεστώτος λογοκρισίας από τη στιγμή του πραξικοπήματος μέχρι και το βράδυ της 23ης Ιουλίου 1974, ανάμεσα στα πρώτα μέτρα που έλαβαν οι πραξικοπηματίες ήταν η κατάληψη των ραδιοτηλεοπτικών σταθμών, η απαγόρευση κυκλοφορίας αρκετών εφημερίδων και η σύλληψη δεκάδων δημοσιογράφων.[19] Παράλληλα, απαγορεύθηκε η έκδοση των εφημερίδων *Αυγή* (πρωινή) και *Δημοκρατική Αλλαγή* (απογευματινή), καθώς και δεκάδων άλλων εφημερίδων στην επαρχία, ενώ ανεστάλη η έκδοση των εφημερίδων *Καθημερινή* (πρωινή), *Ελευθερία* (πρωινή), *Μεσημβρινή* (απογευματινή) και *Αθηναϊκή* (απογευματινή).[20] Μόλις σε διάστημα ενός μηνός –από τον Απρίλιο έως τον Μάιο του 1967– οι πρωινές απώλεσαν το 31,7% της κυκλοφορίας τους, οι απογευματινές το 38,9%, ενώ η συνολική κυκλοφορία των αθηναϊκών εφημερίδων μειώθηκε κατά 36,2%. Κατά το ίδιο χρονικό διάστημα, οι αθηναϊκές εφημερίδες οι οποίες κυκλοφορούσαν στην περιοχή Α/Π υπέστησαν μείωση της κυκλοφορίας τους της τάξης του 37,4%, ενώ η κυκλοφορία τους στην Επαρχία μειώθηκε κατά 33,9%.

Είναι σαφές ότι η έλευση της στρατιωτικής δικτατορίας, η οποία όχι μόνο διέθετε σημαντικό οπλοστάσιο κατασταλτικών μέτρων σχετικά με τον Τύπο[21] –τα οποία ανάγονταν στη δικτατορία της 4ης Αυγούστου, στον εμφύλιο πόλεμο καθώς και στην κυβέρνηση Παπάγου– αλλά και το χρησιμοποίησε «δι' ίδιον όφελος», επέδρασε ανασταλτικά στην έως τότε διαπιστωμένη ανοδική τάση, τόσο ποιοτική όσο και ποσοτική, του αθηναϊκού πολιτικού Τύπου.

Η κυκλοφοριακή καθίζηση των εφημερίδων του αθηναϊκού πολιτικού Τύπου ή, τουλάχιστον, όσων επιτρεπόταν να κυκλοφορούν, δεν αναχαιτίσθηκε από την έκδοση της *Νέας Πολιτείας* (πρωινή) που αποτελούσε όργανο της στρατιωτικής δικτατορίας, ούτε των *Σημερινών* (απογευματινή), που ήταν η απογευματινή εκδοχή του *Ελεύθερου Κόσμου*, με εκδότη τον Σ. Κωνσταντόπουλο και σαφή τοποθέτηση υπέρ της δικτατορίας. Η αποτυχία αυτών των συγκεκριμένων εφημερίδων μπορεί να διαπιστωθεί –ανάγλυφα– από το ότι δεν μπόρεσαν να εξασφαλίσουν ένα ικανοποιητικό ποσοστό της συνολικής κυκλοφορίας, και κατά συνέπεια, από την αδυναμία τους να αποκτήσουν υπολογίσιμο μερίδιο επιρροής.[22]

Οι απόψεις των ηγετικών κύκλων της στρατιωτικής δικτατορίας για τον Τύπο, και ευρύτερα για τα ΜΜΕ,[23] δεν έτυχαν της αναμενόμενης θετικής ανταπόκρισης από τον πληθυσμό. Έτσι, όταν το 1971 σημειώθηκε μια άτυπη χαλάρωση των αυστηρών μέτρων σχετικά με τον Τύπο, το γεγονός αυτό είχε αντίκτυπο στις κυκλοφορίες των εφημερίδων ο οποίος εκδηλώθηκε κατά την επόμενη χρονιά. Οι εφημερίδες άρχισαν από το 1972 να εμφανίζουν ανοδική κυκλοφορία, η οποία κατέληξε στο μέγιστό της με τη Μεταπολίτευση.

Ωστόσο:

> «Οι ξένες εφημερίδες, τα ξένα περιοδικά και βιβλία συνέχισαν να διανέμονται κανονικά στην Ελλάδα. Αν και η κυκλοφορία τους είχε απαγορευθεί τις πρώτες ημέρες, πολύ σύντομα η απαγόρευση εγκαταλείφθηκε [...] σημαντικό μέρος του πληθυσμού μπορούσε να ακούει ελεύθερα ελληνικά δελτία ειδήσεων από πολλούς ξένους ραδιοφωνικούς σταθμούς, όπως το BBC και την Deutsche Welle, αλλά και αρκετούς από χώρες της Ανατολικής Ευρώπης»,[24]

αν και οι αρμόδιες υπηρεσίες της δικτατορίας φρόντιζαν να υπάρχουν παρεμβολές σε αυτά τα δελτία ειδήσεων. Η άτυπη χαλάρωση των αυστηρών μέτρων σχετικά με τον Τύπο φαίνεται να προκάλεσε αμφισβητήσεις σε μερίδα των ηγετικών κύκλων της στρατιωτικής δικτατορίας, η οποία προσπάθησε να λάβει μέτρα εναντίον των ανταποκριτών των ξένων ΜΜΕ.[25]

Η προπαγάνδα, εκτός από τη λογοκρισία και τη δημιουργία ενός ασφυκτικού κλίματος στην ενημέρωση –και όχι μόνο σε αυτή– αποτέλεσε μια άλλη, συμπληρωματική μέθοδο ούτως ώστε η πολιτική ψευδολογία να προσεγγίσει, αν όχι να υπερβεί, τα ανώτατα όριά της – εφόσον αυτά είναι διακριτά. Ενδεικτικά, αναφέρουμε ότι η κατανάλωση δημοσιογραφικού χάρτου σχεδόν διπλασιάσθηκε κατά το 1967 σε σχέση με το 1960, ενώ υπερδιπλασιά-

σθηκε το 1973 –τη χρονιά κατά την οποία διενεργήθηκε το πολιτειακό δημοψήφισμα (στις 29 Ιουλίου)– σε σχέση με το 1967.[26]

Κατά τη διάρκεια της στρατιωτικής δικτατορίας, διαμορφώθηκε, στην ακραία της μορφή, η θέση ότι το περιθώριο της κριτικής που ασκείται από τα ΜΜΕ, και ειδικότερα από τον ημερήσιο Τύπο, (θα πρέπει να) μηδενίζεται όταν πρόκειται για κριτική του ίδιου του κοινωνικού καθεστώτος. Αυτό, βέβαια, δεν αποτελεί κάτι το ασυνήθιστο ή το καινοφανές· οι περιοριστικές διατάξεις που στρέφονται (καταρχάς δυνητικά) εναντίον του Τύπου διαθέτουν τουλάχιστον λαμπρή προϊστορία: από τον Α.Ν. 1092/1938 της δικτατορίας της 4ης Αυγούστου, που κατήργησε τον Ν. 5060/1931 της κυβέρνησης Βενιζέλου, έως το Ν.Δ. 2493/1953 της κυβέρνησης του Ελληνικού Συναγερμού και το Ν.Δ. 346/1969, τη διάταξη για τα αδικήματα Τύπου του Ν.Δ. 790/1970 και τον νόμο περί Τύπου Ν.Δ. 1004/1971 της δικτατορίας της 21ης Απριλίου.

Ωστόσο, η στρατιωτική δικτατορία λειτούργησε για αρκετά μεγάλο χρονικό διάστημα, μεταλλάσσοντας, έστω και άθελά της, τις μέχρι τότε σχετικά παγιωμένες συνήθειες και αντιλήψεις.[27] Κατά τη διάρκεια της επταετίας παρατηρήθηκε μείωση της ισχύος, άρα και της δυνητικής επιρροής, των πολιτικών εφημερίδων ως προς το ευρύτερο (αναγνωστικό και μη) κοινό τους. Η μείωση αυτή της επιρροής του πολιτικού Τύπου ενισχύθηκε και από αντικειμενικούς παράγοντες: η ανοδική πορεία των υπολογίσιμων «αντιπάλων» του αθηναϊκού πολιτικού Τύπου (δηλαδή του ραδιοφώνου και, ιδιαίτερα, της τηλεόρασης διότι τα περιοδικά, παρότι η κυκλοφορία τους παρουσίαζε συνεχή άνοδο όλο το χρονικό διάστημα 1960-1975, δεν θεωρούνται υπολογίσιμοι «αντίπαλοι») σημειώνεται κατά την επταετία, αν και συνεχίσθηκε και μετά την πτώση της στρατιωτικής δικτατορίας.

β. Ραδιόφωνο, τηλεόραση και διαφήμιση

Η εξέλιξη αυτή, η κυκλοφοριακή πτώση κυρίως των πρωινών εφημερίδων,

> «...οφείλεται στην αδιαφορία του κόσμου και στην ατονία της πολιτικής ζωής μετά το πραξικόπημα των συνταγματαρχών αλλά επίσης, λογικά και παράλληλα, στην αυξανόμενη ζήτηση για εντυπωσιακές ειδήσεις, για σκάνδαλα και αισθηματικές περιπέτειες».[28]

Η μεταβολή αυτή, προς όφελος των ηλεκτρονικών ΜΜΕ, συνέτεινε στην περαιτέρω διείσδυση του πολιτισμικού προτύπου της πρωτεύουσας. Η συ-

μαντική διάδοση των συσκευών τηλεόρασης και ραδιοφώνου (βλ. ακόλουθο Πίνακα) συνετέλεσε στην εξάπλωση αυτού του προτύπου πολύ πέρα από τα όρια της πρωτεύουσας, ενδυναμώνοντας την υπεροχή της Αθήνας στο δίπολο πρωτεύουσα-Επαρχία.

Αναλογία ατόμων προς ραδιοφωνικές και τηλεοπτικές συσκευές

Έτος	Ραδιοφωνικοί δέκτες	Τηλεοπτικοί δέκτες
1967	5,0:1	363:1
1968	4,8:1	120:1
1969	4,6:1	71:1
1970	4,4:1	36:1
1971	4,2:1	24:1
1972	4,0:1	16:1
1973	3,9:1	11:1
1974	3,7:1	9:1

Θεωρούμε το χρονικό διάστημα 1967-1974 ως μεταβατική φάση, ανάμεσα στην (προηγούμενη) φάση της κυριαρχίας των πολιτικών εφημερίδων και στην (επόμενη) φάση απώλειάς της. Τα κυριότερα γεγονότα αυτής της μεταβατικής φάσης μπορούν να συμπυκνωθούν στα ακόλουθα :

• Κατά τη διάρκεια της επταετίας, οι περισσότερες (αν όχι όλες οι) εφημερίδες δεν προχώρησαν σε αναδιάρθρωση των δραστηριοτήτων τους ούτως ώστε να λειτουργήσουν ορθολογιστικά, αποφεύγοντας τις εξαρτήσεις του παρελθόντος με τις οποίες είχαν εξ ανάγκης συνδεθεί. Η εισροή εσόδων από τις πωλήσεις (των φύλλων τους) κινήθηκε σε χαμηλά επίπεδα, εξαιτίας τόσο των χαμηλών τους κυκλοφοριών όσο και του πεπαλαιωμένου, μη λειτουργικού πλέον, συστήματος διανομής και διάθεσης. Όμως, ίσως η μεγαλύτερη απειλή για τον αθηναϊκό πολιτικό Τύπο προήλθε από τη βαθμιαία αλλά σταθερή μείωση των διαφημιστικών του εσόδων, εξαιτίας της «εισβολής» των υπολογίσιμων αντιπάλων του, δηλαδή του ραδιοφώνου αλλά, ιδιαίτερα, της τηλεόρασης. Η εισβολή των νέων μέσων δεν περιορίστηκε αποκλειστικά στο επίπεδο της διαπάλης για την αύξηση της επιρροής στο κοινό αλλά επεκτάθηκε και σε μια άλλη διάσταση αυτής της επιρροής: στη διεκδίκηση διαφημίσεων, τόσο από το ραδιόφωνο όσο και ιδιαίτερα από την τηλεόραση. Μάλιστα, τα έσοδα του ραδιοφώνου από τη διαφήμιση παρουσίαζαν πτώση, όταν κατά το ίδιο χρονικό διάστημα τα αντίστοιχα έσοδα της τηλεόρασης παρουσίαζαν σε γενικές γραμμές αξιόλογη άνοδο:

Διαφημιστική δαπάνη – σε εκατομμύρια δρχ., τρέχουσες τιμές

Έτος	Εφημερίδες και περιοδικά (α)	Ραδιόφωνο και τηλεόραση(β)	(α):(β)
1960	144	36*	4,00
1961	166	49	3,38
1962	194	64	3,03
1963	220	74	2,97
1964	259	87	2,97
1965	303	105	2,88
1966	356	120	2,97
1967	421	127	3,31
1968	347	139	2,49
1969	389	208	1,87
1970	370	185	2,00
1971	377	329	1,14
1972	417	444	0,94
1973	410	598	0,68
1974	485	608	0,79

* Έως και το έτος 1968 δεν καταγράφεται διαφημιστική δαπάνη στην τηλεόραση.

Το σημαντικότερο, ίσως, γεγονός της επταετίας σε αυτό το πλαίσιο, ήταν η είσοδος, σε πρώτο στάδιο, και η εδραίωση, σε δεύτερο, των υπολογίσιμων αντιπάλων του αθηναϊκού ημερήσιου Τύπου –τελικά, η ολοένα και μεγαλύτερη συμμετοχή της ηλεκτρονικής κουλτούρας σε ένα πεδίο όπου, μέχρι τότε, η μονοκρατορία της (μαζικής) έντυπης κουλτούρας δεν είχε αμφισβητηθεί.

γ. Κινηματογράφος

Κατά το χρονικό διάστημα 1960-1970 προβλήθηκαν 11.300 κινηματογραφικές ταινίες στην Ελλάδα, από τις οποίες το 72,3% (δηλαδή, 8.165 ταινίες) ήταν ταινίες μεγάλου μήκους και το υπόλοιπο (3.135 ταινίες) ήταν μικρού μήκους. Το 60% του συνόλου αυτών των κινηματογραφικών ταινιών είχε προβληθεί στους κινηματογράφους κατά το χρονικό διάστημα 1960-1966, δηλ. 6.778 ταινίες, από τις οποίες 4.678 ταινίες (το 69%) ήταν μεγάλου μήκους (με το 48% εξ αυτών κατάλληλες και το 52% ακατάλληλες) ενώ το 31% ήταν μικρού μήκους (2.100 ταινίες). Το υπόλοιπο 40% του συνόλου είχε προβληθεί στους κινηματογράφους κατά το χρονικό διάστημα 1967-1970, δηλ. 4.522 ταινίες, από τις οποίες 3.487 (το 77,1%) ήταν μεγάλου μήκους (με

Ταινίες μεγάλου και μικρού μήκους 1960-1966, 1967-1970

	1960-1966	1967-1970	Σύνολο	%
Μεγάλου μήκους κατάλληλες	2.248 (63,2%)	1.309 (36,8%)	3.557	31,5
Μεγάλου μήκους ακατάλληλες	2.430 (52,7%)	2.178 (47,3%)	4.608	40,8
Σύνολο ταινιών μεγάλου μήκους	4.678 (57,3%)	3.487 (42,7%)	8.165	72,3
Μικρού μήκους	2.100 (67%)	1.035 (33%)	3135	27,7
Σύνολο ταινιών μεγάλου και μικρού μήκους	6.778 (60%)	4.522 (40%)	11.300	100,0

37,5% εξ αυτών κατάλληλες και 62,5% ακατάλληλες), ενώ το 22,9% ήταν μικρού μήκους (δηλ. 1.035 ταινίες).

Συνολικά, για όλο το χρονικό διάστημα 1960-1970 προβλήθηκαν 11.300 κινηματογραφικές ταινίες, από τις οποίες οι κατάλληλες μεγάλου μήκους ανέρχονταν σε 31,5% του συνολικού αριθμού των ταινιών (ή σε 43,6% του αριθμού των ταινιών μεγάλου μήκους), ενώ οι ακατάλληλες μεγάλου μήκους ανέχονταν σε 40,8% του συνολικού αριθμού (ή σε 56,4% των ταινιών μεγάλου μήκους).

Τα έτη με τα μέγιστα και τα ελάχιστα του αριθμού των ταινιών μεγάλου και μικρού μήκους έχουν ως εξής :

	Μέγιστο	Ελάχιστο
Μεγάλου μήκους κατάλληλες	529 ταινίες (1965) δηλ. 14,9%	206 ταινίες (1960) δηλ. 5,8%
Μεγάλου μήκους ακατάλληλες	602 ταινίες (1967) δηλ. 13,1%	288 ταινίες (1960) δηλ. 6,3%
Σύνολο ταινιών μεγάλου μήκους	1.002 ταινίες (1967) δηλ. 12,3%	494 ταινίες (1960) δηλ. 6,1%
Ταινίες μικρού μήκους	462 ταινίες (1964) δηλ. 14,7%	82 ταινίες (1970) δηλ. 2,6%
Σύνολο	1.425 ταινίες (1967) δηλ. 12,6%	737 ταινίες (1960) δηλ. 6,5%

Τα ποσά αναφέρονται στο εκάστοτε σύνολο των ταινιών της κάθε κατηγορίας.

Συνοπτικά: από τις 11.300 κινηματογραφικές ταινίες που προβλήθηκαν στην Ελλάδα κατά το διάστημα 1960-1970, το 72% ήταν ταινίες μεγάλου μή-

κους και το 28% ήταν μικρού μήκους. Από τις πρώτες, οι περισσότερες προβλήθηκαν το διάστημα 1960-1966· κατά το ίδιο χρονικό διάστημα προβλήθηκε η μεγάλη πλειοψηφία (το 67%) και των ταινιών μικρού μήκους. Από τις ταινίες μεγάλου μήκους που προβλήθηκαν κατά το διάστημα 1960-1966, το 52% ήταν κατάλληλες, ενώ από τις αντίστοιχες που προβλήθηκαν κατά το 1967-1970, το 62,5% ήταν ακατάλληλες.

Η εν γένει πορεία των κινηματογραφικών ταινιών που προβλήθηκαν κατά το διάστημα 1960-1970, ήταν αυξητική έως και το έτος 1967, και πτωτική από το 1968 έως το 1970, ιδιαίτερα αν λάβουμε υπόψη μας ότι το έτος προβολής μιας κινηματογραφικής ταινίας δύσκολα συμπίπτει με το έτος ολοκλήρωσής της.

Τα εισιτήρια κινηματογράφου ακολούθησαν συνεχώς ανοδική πορεία από το 1960 (84,2 εκατ.) έως και το 1968 (137,4 εκατ.). Ο αριθμός των εισιτηρίων του 1968 αποτελεί και το μέγιστο για το σύνολο του χρονικού διαστήματος 1960-1975. Από το 1969 και μετά, η πορεία των εισιτηρίων κινηματογράφου είναι σαφώς καθοδική, με ελάχιστο αριθμό εισιτηρίων, για το σύνολο του χρονικού διαστήματος 1960-1975, το 1975 (47,9 εκατ.).

Η μέση επισκεψιμότητα[29] ανά άτομο τείνει να αυξάνει συνεχώς από το 1960 έως και το 1967· ειδικότερα, από το 1963 έως και το 1971, το μέσο άτομο πήγαινε στον κινηματογράφο τουλάχιστον μία φορά τον μήνα.

Έτος	Μέση επισκεψιμότητα στον κινηματογράφο
1960	1 φορά κάθε 36 ημέρες
1961	1 φορά κάθε 35,4 ημέρες
1962	1 φορά κάθε 32 ημέρες
1963	1 φορά κάθε 29,9 ημέρες
1964	1 φορά κάθε 28,4 ημέρες
1965	1 φορά κάθε 25,7 ημέρες
1966	1 φορά κάθε 23,9 ημέρες
1967	1 φορά κάθε 23,2 ημέρες
1968	1 φορά κάθε 23,3 ημέρες
1969	1 φορά κάθε 23,7 ημέρες
1970	1 φορά κάθε 25 ημέρες
1971	1 φορά κάθε 27,4 ημέρες
1972	1 φορά κάθε 35,5 ημέρες
1973	1 φορά κάθε 52,1 ημέρες
1974	1 φορά κάθε 57 ημέρες
1975	1 φορά κάθε 68,9 ημέρες

Ωστόσο, από το 1972 και μετέπειτα, η ολοένα αυξανόμενη διείσδυση της τηλεόρασης επηρέασε δραματικά την επισκεψιμότητα στις κινηματογραφικές αίθουσες· ήδη από το 1974, η μέση τιμή της, ανά άτομο, είχε σχεδόν υποδιπλασιασθεί: μία φορά κάθε 57 ημέρες.

δ. Αθλητικός Τύπος

Οι αθλητικές εφημερίδες των Αθηνών και της Θεσσαλονίκης αποτελούσαν ένα περιορισμένο ποσοστό[30] τόσο των ημερησίων εφημερίδων (9,3% των πωλήσεων των ημερησίων εφημερίδων το 1961, 7,7% το 1966) όσο και των συνολικών πωλήσεων των εφημερίδων (7,3% των συνολικών πωλήσεων το 1961, 7,0% το 1966).

Το περιεχόμενό τους ήταν ιδανικό για τη στρατιωτική δικτατορία· αποκλειστικά και μόνο αθλητικές ειδήσεις, με παντελή απουσία πολιτικών ειδήσεων. Οι πωλήσεις τους παρουσίαζαν αυξομειώσεις κατά το διάστημα 1960-1970 –το ίδιο διάστημα το μέγιστο των πωλήσεών τους σημειώθηκε το 1968 (21,9 εκατ. φύλλα) και το ελάχιστο κατά τα έτη 1961, 1962 και 1964 (13,7 εκατ. φύλλα).

Η κυκλοφοριακή τους άνοδος αρχίζει από το 1971 (32,0 εκατ. φύλλα) και συνεχίζεται έως και το 1973 (43,7 εκατ. φύλλα) οπότε σημειώθηκε το μέγιστο των πωλήσεών τους για το χρονικό διάστημα 1960-1975. Η αυξητική αυτή τάση αντανακλάται και στην ποσοστιαία συμμετοχή των αθλητικών εφημερίδων ως προς τις ημερήσιες εφημερίδες (η μέγιστη συμμετοχή τους σημειώθηκε το 1972, όπου το μερίδιο των αθλητικών εφημερίδων διογκώθηκε στο 18,9% των συνολικών πωλήσεων των ημερησίων) αλλά και ως προς τις συνολικές πωλήσεις των εφημερίδων (πάλι, η μέγιστη συμμετοχή τους σημειώθηκε το 1972, όπου το μερίδιο των αθλητικών εφημερίδων διογκώθηκε στο 15,9% των συνολικών πωλήσεων των εφημερίδων). Πιθανότατα, το ενδιαφέρον για τις αθλητικές εφημερίδες να αυξήθηκε από το ίδιο το ζοφερό κλίμα της στρατιωτικής δικτατορίας, από τη μετάδοση αθλητικών συναντήσεων από την τηλεόραση, αλλά και τις επιτυχίες κάποιων ελληνικών ομάδων στο εξωτερικό.

Κατά το διάστημα 1974-1975 παρατηρείται διψήφιο ποσοστό μείωσης των πωλήσεών τους.

ε. Από το βιοτεχνικό στο βιομηχανικό στάδιο

Η αδιάκοπη διαδικασία μετασχηματισμού των ΜΜΕ τροφοδοτείται και από όλα όσα διαδραματίζονται στο ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον. Σκιαγραφώντας ένα ερμηνευτικό πλαίσιο για αυτή τη δυναμική, στοχεύουμε σε μία κατά το δυνατόν επαρκή κατανόηση των εξελικτικών σταδίων των ελληνικών ΜΜΕ και των πραγματικοτήτων τους. Η διαμόρφωση ενός τέτοιου πλαισίου εδράζεται σε μία απόπειρα αποτύπωσης των ήδη τεκταινομένων στον χώρο αυτόν καθώς και στη διαχρονική δυναμική των κυρίων όρων οι οποίοι έχουν συμβάλει στη διαμόρφωση της συγκεκριμένης πραγματικότητας.

Κατά τη διάρκεια της επταετίας συντελέσθηκε η σταδιακή μετατόπιση αρκετών φορέων ΜΜΕ από το βιοτεχνικό προς το βιομηχανικό στάδιο εξέλιξής τους –οι όροι χρησιμοποιούνται συντομογραφικά, ώστε να απεικονίσουν ένα συγκεκριμένο, κάθε φορά, νοηματικό πλαίσιο, το οποίο περιγράφεται ακολούθως:

Βιοτεχνικό στάδιο: Με κύριο άξονα τις πρωτογενείς εμπορικές ανταλλαγές, όπου κυριαρχεί η αξία χρήσης, τα όποια προϊόντα αποτελούν εξαγόμενα ενός κυρίως βιοτεχνικού επιπέδου παραγωγής. Η μαζική παραγωγή –αν και παρούσα σε μερικές από τις παραγωγικές διεργασίες– δεν αποτελεί, προς το παρόν, ευρύτατα διαδεδομένη πρακτική. Εάν απαιτείται ευρύτερη γνωστοποίηση των προϊόντων αυτής της κυρίως βιοτεχνικής παραγωγής, αν δηλαδή χρειάζεται διαφήμιση, τότε αυτή στηρίζεται στα έντυπα. Αυτά υποβαστάζουν, συντηρούν, διαδίδουν τον λόγο –συνδετικό ιστό της συγκεκριμένης κοινωνίας– σε συνδυασμό με μία μόνιμα παρούσα διάστασή του, τον λόγο για το εμπόρευμα, η παρουσία του οποίου γίνεται ευκρινέστερη με την πάροδο των ετών. Τα έντυπα, αρχικά μονόφυλλα και μετέπειτα συνθετότερες, πολυσέλιδες απεικονίσεις της καθημερινής πραγματικότητας, αποτελούν (σχεδόν αποκλειστικά) ιδιωτική υπόθεση, στο μέτρο και στον βαθμό που ελέγχονται από το ιδιωτικό κεφάλαιο. Σε αυτή τους την προσπάθεια, οι αρχικά αυτόκλητοι τυπογράφοι και οι κατοπινοί εκδότες, συναντούν, κάθε φορά που τα μηνύματα τα οποία «διανέμουν» δεν ευθυγραμμίζονται με τον κυρίαρχο πολιτικό λόγο της εποχής, ένα πλέγμα περιορισμών και/ή απαγορεύσεων που τους επιβάλλει η πολιτική εξουσία.

Βιομηχανικό στάδιο: Στο στάδιο αυτό επεκτείνεται, ολοένα και περισσότερο, η χρήση αλλά και η διάδοση του εμπορεύματος, μέσα στο πλαίσιο της ανταλλακτικής αξίας. Η σφαίρα των εμπορευμάτων αποκτά γερά θεμέλια σημαντικά για την ενδυνάμωσή της σε αυτό το στάδιο, αλλά και για την περαι-

τέρω ενίσχυσή της στα επόμενα βήματα. Το χρήμα και η χρήση του εισχωρούν σε θύλακες της καθημερινότητας που τους ήταν, μέχρι τότε, απροσπέλαστοι. Απαραίτητο συμπλήρωμα και επιταχυντής της επέκτασης του εμπορεύματος, η διαφήμιση, χρειάζεται και χειρίζεται το σύνολο του φάσματος των επικοινωνιακών τεχνολογικών επιτευγμάτων της εποχής ώστε να διευρύνει την παρουσία αλλά και την αποτελεσματικότητά της. Υπάρχει, περισσότερο αδρά τώρα, στα έντυπα –στις εφημερίδες γνώμης, στις εφημερίδες μαζικής κυκλοφορίας, στον «κίτρινο» Τύπο, στα περιοδικά– αλλά και συνεισφέρει σημαντικά στο ραδιόφωνο καθώς και μετέπειτα –ήδη από τα πρώτα στάδια λειτουργίας του– στο κύριο ηλεκτρονικό μέσο, στην τηλεόραση. Η διαφήμιση, πλέον ως συνδυασμός λόγου και εικόνας, μετατοπίζεται βαθμιαία προς τη χρήση του λόγου ως σχολίου της εικόνας. Η ολοένα και αυξανόμενη έμφαση στην εικόνα κυριάρχησε, στις ύστερες χρονικές φάσεις του βιομηχανικού σταδίου, προλειαίνοντας το έδαφος για την επόμενη εξέλιξη.

4. ΟΙ ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΤΗΣ 21ης ΑΠΡΙΛΙΟΥ ΣΤΟ ΕΥΡΥΤΕΡΟ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΚΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ

Α

Η μετεμφυλιακή στρατιωτική δικτατορία βρέθηκε σε (και εκμεταλλεύθηκε, στον βαθμό που της ήταν αντιληπτικά εφικτό) μία, ίσως μοναδική, συγκυρία στον ευρύτερο χώρο των ΜΜΕ. Βρέθηκε, δηλαδή, σε ένα μεταίχμιο, όπου η «χρυσή εποχή» του Τύπου έφθανε –ή θα έφθανε στο άμεσο μέλλον– στο απόγειό της, κυρίως εξαιτίας της εμφάνισης και της αυξανόμενης διείσδυσης της τηλεόρασης.[31]

Οι ευαισθησίες και οι σκοπιμότητες της λειτουργίας αυτού του νεωτεριστικού ΜΜΕ[32] φαίνεται να ήταν αντιδιαμετρικές με τις «ευαισθησίες» και τις σκοπιμότητες που είχε (ή είχε να «επιδείξει») η ηγετική ομάδα της στρατιωτικής δικτατορίας. Αυτό το ουσιαστικό ρήγμα, αυτή η μη συνάφεια, ίσως αποτέλεσε ένα από τα σημαντικά αίτια μιας σειράς τερατογονιών, που εκτείνονταν από το αισθητικό και, διατρέχοντας το κοινωνικό και το οικονομικό, έφθαναν έως το πολιτικό, την άλλη δηλαδή, έκφανση του αισθητικού. Βέβαια, το στρατιωτικό πραξικόπημα προέκυψε και λειτούργησε για την εξυπηρέτηση μιας ευρύτερης σειράς στόχων και σκοπών,[33] αλλά η λειτουργία του αυτή υποβοηθήθηκε από τη δημιουργία ενός «καταλλήλου» κλίματος, μέσα

στο οποίο κινήθηκαν τα ΜΜΕ, στον βαθμό κατά τον οποίο αυτά, ως (συν)δημιουργοί και διανομείς ενός συμβολικού περιεχομένου, διαμορφώνουν και συντελούν στη σχετική παγίωση ενός «περιβάλλοντος» σημασιών με ουσιαστικό ρόλο στην εδραίωση μιας συγκεκριμένης δομής πολιτικής και οικονομικής εξουσίας.

Οι τερατογονίες αυτές λειτούργησαν και ως τροχοπέδη στην πορεία μεγέθυνσης, αλλά και σταδιακής μεταλλαγής, των ελληνικών ΜΜΕ, προσδίδοντάς τους μια κατεύθυνση η οποία ενσωμάτωνε σημαντικό αριθμό στρεβλώσεων. Το γεγονός ότι η στρατιωτική δικτατορία και οι εκπρόσωποι της δεν ήσαν, μάλλον, σε θέση να αντιληφθούν και να «χρησιμοποιήσουν» δι' ίδιον όφελος τις ιδιάζουσες ευκαιρίες που τους παρείχε ο συγχρονισμός σε αυτή την ιστορική συγκυρία, στο μέτρο που οι οπτικές και οι λογικές τους εντάσσονταν στο ελάχιστα διευρυμένο πεδίο αρκετά προγενέστερων εποχών –και των αντιστοίχων οικονομικών σχηματισμών– ίσως θα μπορούσε να θεωρηθεί –εκ των υστέρων– και ως ευτύχημα.[34]

Το δυστύχημα, ασφαλώς, ήταν ότι το φυσιολογικό απότοκο μιας τέτοιας οπτικής «περιορισμένου βάθους», που λειτούργησε και σε άλλα, πλην όμως όχι λιγότερο σημαντικά επίπεδα για την κοινωνία στο σύνολο της, έλαβε και μια διοικητική «έκφραση» μέσα από νομικές διατάξεις, που ήταν ουσιαστικά πολιτικές πράξεις και οι οποίες προωθούσαν τις ανάλογες –σύμφυτες, θα λέγαμε– πολιτιστικές διαστάσεις.[35]

Το ευρύτερο πεδίο των ΜΜΕ στάθηκε ιστορικά πρόσφορο· η διεύρυνση της διείσδυσης της τηλεοπτικής συσκευής στα νοικοκυριά είχε ως συνέπεια τη δημιουργία του μαζικού ακροατηρίου (ποσοτικά μαζικότερου από το αντίστοιχο ραδιοφωνικό), η ύπαρξη και λειτουργία του οποίου προωθεί –γενικά– την υπόθεση της δημιουργίας της μαζικής (καταναλωτικής) αγοράς διαμέσου και των ΜΜΕ, αλλά και την (τουλάχιστον) σταθεροποίηση της αποτελεσματικότητας της διαφημιστικής επικοινωνίας, βασικού «εισιτηρίου» για την είσοδο του ευρύτερου κοινού στην μαζική καταναλωτική αγορά.

Αυτή η καταναλωτική αγορά μπορεί να θεωρηθεί και ως η αναγκαία –όχι όμως και ικανή– προϋπόθεση της κοινωνίας της κατανάλωσης, που αποτέλεσε ίσως ένα από τα δήθεν μεγαλειώδη «επιτεύγματα» της επταετίας, μια συμβολική «ανταλλαγή» των απαγορευμένων πολιτικών ελευθεριών με την κατοχή εμπορευμάτων, η οποία διέθετε και ένα άμεσο, απτό πραγματικό αντίκρισμα.[36]

Β

Η αντιμετώπιση της τηλεόρασης με νοοτροπίες κατά πολύ συγγενικές με το πνεύμα του αυταρχισμού της εμφύλιας σύρραξης –που μετουσιωνόταν, επικοινωνιακά, σε ένα «άκακο», καθόλα «δικαιολογημένο» πνεύμα πατριαρχίας– οδήγησε, όχι αδικαιολόγητα, στην απρογραμμάτιστη ανάπτυξή της και στην αυτεξουσιότητα του κιτς[37] ως αντιπροσωπευτικής αισθητικής πρότασης που διατρέχει το γενικευμένο επικοινωνιακό πεδίο, χωρίς να περιορίζεται, κατ' ανάγκη, στα ΜΜΕ ή στη διαφημιστική επικοινωνία.

Αυτό επέτασσαν, άλλωστε τα αισθητικά, πολιτιστικά και καταναλωτικά πρότυπα των ανώτερων στρωμάτων του πολιτικού και στρατιωτικού προσωπικού της δικτατορίας, που φρόντισε να στελεχώσει την ελληνική τηλεόραση με ένα «πλήθος ανειδίκευτων σε θέσεις ειδικών», κατά μία έκφραση που αποδίδει δικαιοσύνη στην τότε πραγματικότητα.[38] Μια άλλη, όχι λιγότερο σημαντική, επίπτωση αυτής τροχιάς ήταν η βαθμιαία κατίσχυση στα ΜΜΕ του ψυχαγωγικού περιεχομένου, ταυτόχρονα με τη σταδιακή απομείωση του ορατού πολιτικού περιεχομένου. Ασφαλώς, τέτοια μετατόπιση είχε αρχίσει να εκδηλώνεται στον πολιτικό Τύπο, ως έναν βαθμό, και πριν από το στρατιωτικό πραξικόπημα[39] το οποίο και καλλιέργησε μεθοδικότερα και με αποτελεσματικότητα ένα τέτοιο γενικότερο κλίμα.

Αυτό που κληροδότησε, τελικά, η στρατιωτική δικτατορία στην τηλεόραση ήταν η κακοδιοίκηση, η σύγχυση και τα χρέη.[40] Ο τεχνικός εξοπλισμός αγοραζόταν σε υπέρογκες τιμές, εξαιτίας της παντελούς έλλειψης ειδικών που θα ήταν σε θέση να εκτιμήσουν την πραγματική του αξία· οι μαγνητοταινίες όπου είχαν αποτυπωθεί προηγούμενες εκπομπές σβήνονταν για να γραφτούν οι επόμενες· ο εξοπλισμός που αγοραζόταν δεν ήταν κατ' ανάγκη συμβατός με τα εγκατεστημένα συστήματα μετάδοσης…

Ο νεωτερισμός της τηλεόρασης επηρέασε –σε σημαντικό, ίσως, βαθμό– τον τρόπο ζωής των Ελλήνων. Συνεισέφερε στη μετατροπή μιας εξωστρεφούς κοινωνίας σε εσωστρεφή, εστιασμένη στο οικιακό περιβάλλον. Η μεταστροφή αυτή συνέπλεε με τα συνθήματα-κρυσταλλώσεις της ιδεολογίας της στρατιωτικής δικτατορίας: «Πατρίς-Θρησκεία-Οικογένεια», το παλαιότερο και… καθιερωμένο, και «Ελλάς Ελλήνων Χριστιανών» (το αποκλειστικό σλόγκαν των συνταγματαρχών), και παράλληλα παρουσίαζε κάποιες, δήθεν θετικές προοπτικές για τα προγράμματα «πολιτικής επανεκπαίδευσης» που είχαν εκπονήσει και προωθούσαν προς το ευρύ κοινό, οι ιθύνοντες του καθεστώτος.

Η μετεμφυλιακή στρατιωτική δικτατορία αποπειράθηκε να αποτρέψει ή,

τουλάχιστον, να ανακόψει τις εξελίξεις που θα προέκυπταν από τον πολιτικό διάλογο, την ομαλή εναλλαγή των πολιτικών κομμάτων στην εξουσία, την ανεκτικότητα στις κριτικές, χωρίς να φέρει σε πέρας μια τέτοια επιλογή. Αντίθετα, η αυταρχικότητά της και η αίσθηση της παντοδυναμίας και του ανεξέλεγκτου που είχε, οδήγησαν στην εξέγερση του Πολυτεχνείου καθώς και σε εγκλήματα, μεταξύ άλλων, του κοινού ποινικού δικαίου.[41]

Γ

Η διαφημιστική (ή και εμπορευματική, κατά μερικούς) επικοινωνία διήλθε κατά το χρονικό διάστημα 1960-1975 από μία διαδικασία μετάβασης: από την προ-τηλεοπτική εποχή στη φάση της εισαγωγής της τηλεόρασης και επέκεινα.

Κατά την προ-τηλεοπτική εποχή, η διαφημιστική επικοινωνία είχε έναν εκπαιδευτικό χαρακτήρα: το κοινό (και ως καταναλωτές) εκπαιδεύεται, από τη διαφήμιση, στη γνώση των διαφόρων κατηγοριών προϊόντων καθώς και στη διαμόρφωση θετικής στάσης ως προς αυτά. Ο (κατοπινός) καταναλωτής είναι σε φάση «εκπαίδευσης». Πέραν αυτής, η διαφήμιση επιδιώκει και την καλλιέργεια θετικής αποδοχής ως προς τα προϊόντα. Η αγορά, σε πρώτο στάδιο των καταναλωτικών προϊόντων, στοχεύει στη συρρίκνωση (και οριακά στον μηδενισμό) της αυτοκατανάλωσης και στη δημιουργία των κατηγοριών των προϊόντων. Στον βαθμό που ο κύριος στόχος της έχει εκπαιδευτικό χαρακτήρα, ο διαφημιστικός λόγος είναι απλός και κατανοητός, κατά το δυνατόν, από το ευρύτερο δυνατό κοινό.

Κατά τη φάση της εισαγωγής της τηλεόρασης, η διαφημιστική επικοινωνία έδινε έμφαση στα προϊόντα: στη γνώση για αυτά και στα χαρακτηριστικά τους. Το κοινό (και ως καταναλωτές) εκπαιδεύεται στην ενημέρωση για τα διάφορα προϊόντα που είναι ενταγμένα σε κατηγορίες[42] οι οποίες –στον βαθμό που είναι ομοειδείς και συγκροτούν ένα ευρύτερο σύνολο– διαμορφώνουν τις «αγορές» (ομοειδών) ειδών.[43] Ο (κατοπινός) καταναλωτής βρίσκεται πλέον σε μεταγενέστερη, πιο προχωρημένη φάση εκπαίδευσης. Η διαφήμιση επιδιώκει τη γνώση των προϊόντων και, γενικότερα, των εμπορευμάτων και των ιδιαζόντων χαρακτηριστικών και ιδιοτήτων τους. Η συνολική αγορά στοχεύει στην επέκταση των επιμέρους «αγορών» των προϊόντων, και σε δεύτερο στάδιο, στη δημιουργία νέων. Καθώς, τώρα πλέον, ο κύριος στόχος της διαφήμισης είναι η έμφαση στα αγαθά, ο διαφημιστικός λόγος εστιάζει στο προϊόν το οποίο και εμφανίζεται (μέσω της διαφήμισης) κυρίαρχο. Ζητούμενο είναι η κατασκευή της (πραγματικής ή μη) διαφοράς μεταξύ των

προϊόντων, στον βαθμό κατά τον οποίο η μεγάλη πλειοψηφία των αγαθών που εντάσσονται/ανήκουν σε μία κατηγορία προϊόντων, διαθέτουν αρκετές περισσότερες ομοιότητες παρά διαφορές.

Στο πλαίσιο αυτό θα μπορούσαμε να συνδέσουμε τις εξελικτικές φάσεις των ΜΜΕ με τον βαθμό εμπορευματοποίησή τους και με το επίπεδο των αναγκών της διαφημιστικής αγοράς (βλ. Διάγραμμα 1, «Ακροατήρια των ΜΜΕ: μορφές, φάσεις, ανάγκες, μεθοδολογίες, εκτιμήσεις»).

Αναλυτικά, μια τέτοια απόπειρα σύνδεσης δίδει τα ακόλουθα αποτελέσματα:

- Κατά τη φάση της κυριαρχίας των εντύπων, όπου ο βαθμός εμπορευματοποίησής τους είναι εξελιγμένος, οι ανάγκες της διαφημιστικής αγοράς εστιάζονται στην πιστοποίηση των ποσοτικών μεγεθών της κυκλοφορίας των εντύπων αλλά και, για τις περισσότερο εξελιγμένες, απαιτητικές και εμπορευματοποιημένες διαφημιστικές αγορές, στα (ποσοτικά) μεγέθη της αναγνωσιμότητάς τους [readership]. Το αντίστοιχο μεθοδολογικό πλαίσιο της αποτύπωσης των αναγκών της διαφημιστικής αγοράς είναι η απλή στατιστική καταγραφή/αποτύπωση των κυκλοφοριακών μεγεθών των εντύπων και η διεξαγωγή έρευνας αναγνωσιμότητας με τη χρήση ερωτηματολογίου. Τα ακροατήρια που διερευνώνται είναι αρχικά μαζικά, αλλά γεωγραφικά διάσπαρτα, ενώ το παραγόμενο προϊόν των (ποσοτικών) εκτιμήσεων είναι τα μεγέθη των κυκλοφοριών των εντύπων καθώς και τα μεγέθη αναγνωσιμότητας.
- Κατά τη φάση της απαρχής του ραδιοφώνου, όπου ο βαθμός εμπορευματοποίησης ως προς το πρώτο ηλεκτρονικό μέσο είναι αρχικός, οι ανάγκες της διαφημιστικής αγοράς εστιάζονται στην πιστοποίηση του κοινού του. Το αντίστοιχο μεθοδολογικό πλαίσιο της αποτύπωσης των αναγκών της διαφημιστικής αγοράς είναι (εκτός από την κάλυψη των αναγκών της φάσης κυριαρχίας των εντύπων) η χρήση στατιστικών μεθόδων στην (ποσοτική) εκτίμηση των ακροατηρίων του ραδιοφώνου, με τη βοήθεια ερωτηματολογίου. Τα ακροατήρια που διερευνώνται σε αυτή τη φάση (εκτός των προηγουμένων) είναι τα πρώτα ενιαία μαζικά ακροατήρια, ενώ το παραγόμενο προϊόν των νέων ποσοτικών εκτιμήσεων είναι τα μεγέθη του ραδιοφωνικού ακροατηρίου, με κυριότερο μέγεθος την ακροαματικότητα [listenership].
- Κατά τη φάση της επέκτασης του ραδιοφώνου και της εισόδου της τηλεόρασης, όπου ο βαθμός εμπορευματοποίησης ως προς το (ώριμο) ραδιόφωνο και την αρχική μορφή της τηλεόρασης είναι ενδιάμεσος, οι ανάγκες της διαφημιστικής αγοράς ως προς αυτά τα δύο ηλεκτρονικά ΜΜΕ είναι προς την κατεύθυνση της βελτίωσης των μεθόδων ποσοτικής εκτίμησης του ραδιοφωνικού κοινού και της απαρχής της ποσοτικής εκτίμησης του τηλεοπτικού. Το

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 1

Ακροατήρια των ΜΜΕ: μορφές, φάσεις, ανάγκες, μεθοδολογίες, εκτιμήσεις

Εξελικτικές φάσεις των ΜΜΕ	Βαθμός εμπορευματοποίησης[44]	Επίπεδο αναγκών της διαφημιστικής αγοράς	Αντίστοιχο μεθοδολογικό πλαίσιο	Μορφή του ακροατηρίου	Παραγόμενο προϊόν εκτιμήσεων
Κυριαρχία των εντύπων	Εξελιγμένος ως προς τα έντυπα	Πιστοποίηση της αύξησης/μείωσης της κυκλοφορίας. Μεγέθη αναγνωσιμότητας	Απλή στατιστική καταγραφή των κυκλοφοριών. Έρευνα αναγνωσιμότητας	Σχηματισμός των αρχικών μαζικών, αλλά διάσπαρτων ακροατηρίων	Ποσοτικά στοιχεία κυκλοφορίας και μεγέθη αναγνωσιμότητας
Απαρχή του ραδιοφώνου	Αρχικός ως προς τα ηλεκτρονικά ΜΜΕ	Πιστοποίηση του κοινού του ραδιοφώνου	Αρχική φάση χρήσης των στατιστικών μεθόδων στην ποσοτική εκτίμηση των ακροατηρίων	Το πρώτο ενιαίο/ομογενές μαζικό ακροατήριο	Ποσοτικά μεγέθη του ακροατηρίου του ραδιοφώνου
Επέκταση του ραδιοφώνου και είσοδος της τηλεόρασης	Ενδιάμεσος	Βελτίωση των μεθόδων ποσοτικής εκτίμησης του ραδιοφωνικού κοινού. Απαρχή της ποσοτικής εκτίμησης του τηλεοπτικού κοινού	Περαιτέρω εκλέπτυνση των στατιστικών μεθόδων. Αναγκαίες προσαρμογές της σχετικής θεωρίας λόγω των απαιτήσεων της (εκάστοτε)-πραγματικότητας	Διαφοροποιήσεις του πρώτου μαζικού ακροατηρίου. Εμφάνιση του τηλεοπτικού ακροατηρίου	Ποσοτικά μεγέθη του ακροατηρίου του ραδιοφώνου και ποσοτικά μεγέθη του τηλεοπτικού ακροατηρίου

αντίστοιχο μεθοδολογικό πλαίσιο της αποτύπωσης των αναγκών της διαφημιστικής αγοράς εστιάζεται στην περαιτέρω εκλέπτυνση των στατιστικών μεθόδων και στις αναγκαίες προσαρμογές της σχετικής θεωρίας, που προκαλούνται από τις απαιτήσεις της (εκάστοτε) δεδομένης πραγματικότητας. Τα ακροατήρια που διερευνώνται σε αυτή τη φάση (εκτός των προηγούμενων) συνίστανται σε διαφοροποιήσεις του πρώτου μαζικού ακροατηρίου, ενώ το παραγόμενο προϊόν των επιπρόσθετων αυτών εκτιμήσεων είναι τα ποσοτικά μεγέθη του τηλεοπτικού ακροατηρίου, με κυριότερο μέγεθος την τηλεθέαση [viewership].

Κατά το χρονικό διάστημα 1967-1974 επισυνέβησαν μεταβολές στο πεδίο των ΜΜΕ κυρίως με την είσοδο της τηλεοπτικής συσκευής στα νοικοκυριά. Εστιάζοντας την προσοχή μας σε δύο χρονικές φάσεις της απριλιανής δικτατορίας, δηλαδή το διάστημα 1967-1969 και το διάστημα 1973-1975, μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι (βλ. ακόλουθο Διάγραμμα):

- Κατά το δεύτερο διάστημα (1973-1975), αυξάνεται ο βαθμός κατοχής τηλεοπτικής συσκευής ενώ πλέον, σε κάθε νοικοκυριό αντιστοιχεί, περίπου, μία συσκευή ραδιοφώνου.
- Ο αριθμός των εφημερίδων όπως και των περιοδικών που αντιστοιχούν σε κάθε άτομο παρουσιάζει αύξηση κατά το δεύτερο διάστημα, σε σχέση με το πρώτο, ενώ μειώνεται η αναλογία μεταξύ των εφημερίδων και των περιοδικών.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 2

Κύρια χαρακτηριστικά και τάσεις του πεδίου των ΜΜΕ, 1966-1969 και 1973-1975

Χρονική περίοδος	Χαρακτηριστικά
1966-1969	Έναρξη λειτουργίας της τηλεόρασης (1966). Κυριαρχία της πολιτικής (έως το 1967). Σε κάθε άτομο αντιστοιχούν 28 φύλλα εφημερίδων και 6 τεύχη περιοδικών κατ' έτος. Σε κάθε πωλούμενο τεύχος περιοδικού αντιστοιχούν 5 φύλλα εφημερίδων. Οι πωλήσεις των πολιτικών εφημερίδων αποτελούν το 91,5% του συνόλου των πωλήσεων των εφημερίδων. Τρεις συσκευές ραδιοφώνου αντιστοιχούν σε κάθε τέσσερα νοικοκυριά, ενώ μία συσκευή τηλεόρασης αντιστοιχεί σε κάθε πενήντα νοικοκυριά.
1973-1975	Απαρχή της διεύρυνσης της κατοχής τηλεοπτικών συσκευών από τα νοικοκυριά: μία συσκευή αντιστοιχεί σε κάθε τρία νοικοκυριά, ενώ σε κάθε νοικοκυριό αντιστοιχεί, περίπου, μία συσκευή ραδιοφώνου. Μεγέθυνση των πωλήσεων των εφημερίδων και των περιοδικών: σε κάθε άτομο αντιστοιχούν 33 φύλλα εφημερίδων και 9 τεύχη περιοδικών κατ' έτος. Σε κάθε πωλούμενο τεύχος περιοδικού αντιστοιχούν 3,7 φύλλα εφημερίδων. Οι πωλήσεις των πολιτικών εφημερίδων αποτελούν το 88,9% του συνόλου των πωλήσεων εφημερίδων.

• Το ποσοστό συμμετοχής των πολιτικών εφημερίδων σε σχέση με τις συνολικές πωλήσεις των εφημερίδων παρουσιάζει μείωση κατά το δεύτερο διάστημα.

5. ΕΠΙΛΕΓΟΜΕΝΑ

Η Μεταπολίτευση μπορεί να θεωρηθεί ως μία εναρκτήρια περίοδος/φάση μετάβασης προς μια διαφορετική τάξη πραγμάτων, στον βαθμό που «οι βάσεις του παραδοσιακού ηγεμονικού συγκροτήματος είχαν βαθύτατα κλονισθεί».[45]

Διαμορφώνεται, με τον τρόπο αυτόν, μια τάση προς τον βαθμιαίο αλλά ριζικό μετασχηματισμό της πολιτικής, που μέχρι τώρα εκλαμβανόταν –συντομογραφικά– ως αντιπαράθεση. Το άμεσα ζητούμενο κατά την περίοδο αυτή, είναι ο επαναπροσδιορισμός μιας «νέας κοινωνικής συναίνεσης»,[46] στον βαθμό που το πλαίσιο που αποπειράθηκε να ορίσει και να θέσει σε λειτουργία η στρατιωτική δικτατορία, το πείραμα της «κατευθυνόμενης δημοκρατίας»,[47] είχε κι αυτό συμπαρασυρθεί μαζί με την κατάρρευσή της σε όλα τα επίπεδα.

Το σύστημα αξιών και τα πλέγματα των κοινωνικών σχέσεων, στο εσωτερικό των οποίων άρχισαν να λειτουργούν τα ηλεκτρονικά ΜΜΕ –και κυρίως η τηλεόραση– μετασχηματίσθηκαν, με τη σειρά τους, επηρεαζόμενα από τα ίδια τα ηλεκτρονικά ΜΜΕ. Συνοπτικά δηλαδή, η λογική της πολιτικής ως ένα ενιαίο σύνολο, προς την οποία όφειλαν να συμμορφώνονται τα μέσα ενημέρωσης πριν από την επταετία αναδιαμορφώνεται, μετασχηματιζόμενη από τη Μεταπολίτευση και μετά, με βάση τις λογικές των ίδιων των ΜΜΕ με τις οποίες χρειάζεται –τώρα πλέον– να ευθυγραμμισθεί η σφαίρα της πολιτικής.

Η Μεταπολίτευση τοποθετεί σε διαφορετική βάση το πρόβλημα της κυριαρχίας στο επίπεδο της πολιτικής· το παράλληλο σύνταγμα,[48] κεντρικό στοιχείο αστάθειας στην ρευστή ελληνική πολιτική σκηνή, δεν ήταν πλέον λειτουργικό.

Τα οριακά πολιτικά γεγονότα της περιόδου, δηλαδή ο ιδεολογικός και οργανωτικός εκσυγχρονισμός της Δεξιάς, η ενσωμάτωση της Αριστεράς στο πολιτικό σύστημα[49] και η ανάδυση του ΠΑΣΟΚ,[50] συντελούν ριζικά στη σύνθεση των όρων μιας νέας συναίνεσης και απαιτούν, μεταξύ άλλων, μια επανατοποθέτηση του νοηματικού πλάτους των όρων της διχοτομίας συντηρητικός/προοδευτικός.

Τα γεγονότα αυτά, σε συνδυασμό με έναν επαναπροσδιορισμό της φύσης και του ρόλου των πολιτικών κομμάτων –κρίσιμο για την εκ νέου νομιμοποίηση του πολιτικού συστήματος και, κατά συνέπεια, την εμπέδωσή του

στο επίπεδο της κοινωνίας– συνεισέφεραν ουσιαστικά στη μεταβολή του μέχρι τότε γνώριμου συνολικού πλαισίου. Μια μεταλλαγή τέτοιας μορφής και έκτασης ποδηγετείται, σε σημαντικό βαθμό, από τις ισχύουσες ευρύτερες τάσεις των ΜΜΕ και κυρίως από τη λογική της τηλεόρασης.

Στον βαθμό που η πολιτική επικοινωνία «χρησιμοποιεί» την τηλεόραση ως κύριο όχημα διανομής του λόγου της, του πολιτικού λόγου, αφομοιώνεται σταδιακά από τη λογική του (κυρίαρχου) ηλεκτρονικού μέσου. Με αυτόν τον τρόπο, η πολιτική επικοινωνία αποκτά, βαθμιαία, τα χαρακτηριστικά της πολιτικής του καταναλωτισμού, δηλαδή μίας «πωλητικής», και η συνολική πολιτική αντιπαράθεση μοιάζει να τείνει προς το «φαίνεσθαι» αντί του «είναι», αποδίδοντας μεγάλη σημασία στην «εικόνα» της όπως αυτή «εισπράττεται» από το ευρύτερο κοινό.

Έτσι, η πολιτική αντιπαράθεση μετατρέπεται σε μια συρραφή μεμονωμένων θεμάτων που, συνήθως, δεν σχετίζονται μεταξύ τους και για τα οποία θα «πρέπει» να αναμένεται μια μονολεκτική απάντηση του τύπου ναι/όχι. Αυτό αντανακλάται και από μια τάση απο-πολιτικοποίησης του ίδιου του περιεχομένου, τόσο των ΜΜΕ[51] όσο και της πολιτικής αυτής καθεαυτής. Η τάση αυτή είναι σύμφυτη με τη διαπιστωμένη τάση απο-πολιτικοποίησης[52] των ΜΜΕ, και παράλληλα, με μια ολοένα και μεγαλύτερη δυσχέρεια ανάπτυξης μιας πολιτικής θέσης που θα βασίζεται σε επιχειρήματα, τα οποία να διατηρούν μεταξύ τους λογική συνοχή.

Η προκύπτουσα αποσπασματικότητα ενισχύει την αποσύνθεση της πολιτικής θέσης και τον μετασχηματισμό της σε μια σειρά μεμονωμένων θεμάτων, ενισχύοντας ταυτόχρονα και τη μειωμένη, αν όχι φθίνουσα, ανταπόκριση των πολιτών στα μεμονωμένα αυτά θέματα· αποπολιτικοποιώντας δηλαδή, με αυτόν τον τρόπο, την ίδια την πολιτική.

> «Το πραξικόπημα των συνταγματαρχών ήρθε για να βάλει τα πράγματα στη θέση τους. Αναβίωσε το μύθο της κομμουνιστικής ανταρσίας και ξαναπροσπάθησε να επαναφέρει με την βία την κουλτούρα και το σκοταδισμό αυτών που επικράτησαν μετά τον εμφύλιο πόλεμο. Συνέχισε την οικονομική πολιτική των προηγουμένων αστικών κυβερνήσεων, αλλά χωρίς να διακινδυνεύεται τώρα η κοινωνική ησυχία, τάξη και ασφάλεια ... Σ' ένα τέτοιο καθεστώς δεν χρειαζόταν από ιδεολογική άποψη παρά μία παραγωγή ψευδαισθήσεων, που θα επέτρεπαν στο κράτος να φέρει σε πέρας τον πραγματικό ρόλο του. Απ' τη μία, λοιπόν, κινήθηκε ένα ολόκληρο σύστημα αφηρημένων ηθικών και εθνικών αξιών, διακηρύχτηκε η ιερότητα

των παραδόσεων και της ιστορίας, την ώρα που από την άλλη πλευρά διοχετευόταν παντού ένα πνεύμα και μία πρακτική τεχνοκρατίας και αδιαφορίας, διαφθοράς και χρηματισμού, αποπροσανατολισμού και εκμαυλισμού. Ενισχύθηκε κάθε παρασιτικός τομέας, εμπορευματοποιήθηκε ο αθλητισμός, τα ποδοσφαιρικά ματς έγιναν γεγονότα και η παιδεία μεταφέρθηκε στα σήριαλ της τηλεόρασης και τον "Άγνωστο Πόλεμο", όπου ένας άλλος συνταγματάρχης, Βαρτάνης αυτή τη φορά, αγωνίζεται και σώζει το έθνος».[53]

Η «βασική αντίφαση»[54] αποτέλεσε και ένα από τα σημαντικά αίτια που οδήγησαν στη δικτατορία της 21ης Απριλίου· ταυτόχρονα, αυτή η ίδια η δικτατορία αποτελούσε σημαντικό συστατικό αυτής της αντίφασης. Η αντίφαση αυτή ήταν ανάμεσα σε μία επεκτεινόμενη κεφαλαιακή συσσώρευση, που προϋπέθετε ένα πολιτικό σύστημα εναρμονισμένο με αυτή την πορεία, και σε ένα πολιτικό σύστημα κατασκευασμένο για μια προηγούμενη φάση ανάπτυξης, τέτοιο ώστε να «διαιωνίζει» την ανισοκατανομή του παραγόμενου πλούτου, εις όφελος μιας δράκας ατόμων, μέσω της με κάθε τρόπο παρεμπόδισης της συμμετοχής τους στην πολιτική διαδικασία. Και η λύση αυτής της αντίφασης ήταν μια φυγή προς τις «δοκιμασμένες» και «αποτελεσματικές» μεθόδους του παρελθόντος, επιλογή εντελώς φυσιολογική για αυτούς που δεν ήθελαν ή δεν ήταν σε θέση να κατανοήσουν τους όρους και το πλαίσιο της νέας συγκυρίας. Στο εσωτερικό ενός τέτοιου πεπαλαιωμένου τρόπου επίλυσης νέων προβλημάτων που απαιτούσαν ταχεία, αλλά στέρεη λύση, οι λογής-λογής τερατογονίες φαίνονταν εντελώς φυσιολογικές και εναρμονισμένες με το γενικότερο, επικρατούν «κλίμα». Η μεθόδευση της αναγκαστικής σιωπής συνδυάσθηκε αρμονικά με μία εκτεταμένη σειρά απαγορεύσεων:[55] οι διαβαθμίσεις των σφραγίδων της λογοκρισίας περιέγραφαν, με εξόχως πειστικό τρόπο, τα όρια και τους περιορισμούς της σκέψης των κρατούντων,[56] για τους οποίους οι όποιας μορφής πολιτιστικές εκδηλώσεις εκτός αυτών που θα μπορούσαν να ενταχθούν στον δικό τους ορίζοντα σκέψης[57] ήταν εξαρχής καταδικαστέες και απορριπτέες. Η στάση αυτή της στρατιωτικής δικτατορίας συνοψιζόταν στο ότι: «Τα βασανιστήρια είναι απαραίτητα για την προστασία του πολιτισμού μας».[58]

Η σταδιακή επέλαση της τηλεόρασης –με ένα περιεχόμενο εστιασμένο πολύ περισσότερο στην ψυχαγωγία παρά στην (όποια) ενημέρωση– καθώς και η απαρχή της δημιουργίας της καταναλωτικής κοινωνίας, με κύριο υποστηρικτή και θεματοφύλακα την (ολοένα) αυξανόμενη τηλεοπτική διαφήμιση,[59] δημιούργησε ένα «κλίμα» (κυρίως καταναλωτικών) προσδοκιών που δεν ε-

παληθεύθηκε παρά αρκετά αργότερα. Ταυτόχρονα, εξαιτίας της αυξανόμενης απήχησής της, η τηλεόραση κατέστη σταδιακά αλλά αναπότρεπτα, και ο «βασικός δίαυλος πολιτικής επικοινωνίας»,[60] με ελάχιστη αυτονομία από το κομματικό σύστημα και με έντονο το ψυχαγωγικό στοιχείο. Συνδυαζόμενα τα δύο αυτά στοιχεία, οδήγησαν στην έλλειψη της αξιοπιστίας της και στη διάβρωση της (όποιας) νομιμοποίησής της[61] από το ακροατήριο.

Οι συνέπειες της απριλιανής δικτατορίας (κυρίως) στο πολιτιστικό επίπεδο, αλλά και στις αυξημένες καταναλωτικές προσδοκίες του πληθυσμού ήταν εμφανείς:

«…η δικτατορία κληροδότησε ψήγματα πνευματικής και καλλιτεχνικής διαφθοράς και πολιτιστικής ευτέλειας… ακούσια βέβαια, δημιούργησε πολύ ευνοϊκές συνθήκες για τη συσπείρωση και τη συλλογική έκφραση των διανοούμενων και την άνθηση των τεχνών και των εκδόσεων, όπου προνομιακή θέση κατείχε ο λόγος της παραδοσιακής και της νέας Αριστεράς».[62]

Ωστόσο, μπορούμε να πούμε ότι η έλευσή της συνάντησε ελάχιστες αντιστάσεις:

«Το πρωί της 21ης Απριλίου η πολιτική, θρησκευτική και πνευματική ηγεσία του τόπου εξαφανίσθηκε –σημάδι της ουσιαστικής ανυπαρξίας της, ιδιαίτερα εκείνων που δεν συνελήφθησαν. Πολύ αργότερα, όπως συμβαίνει σε τέτοιες συνθήκες, άρχισαν να εμφανίζονται κύτταρα πνευματικής αγωνιστικότητας και ηθικής ευθύνης –ακριβώς όπως και στην Κατοχή».[63]

Αυτά ήταν μερικά, αλλά ταυτόχρονα και σημαντικά «κειμήλια» της ευρύτερης «πνευματικής κληρονομίας» της δικτατορίας της 21ης Απριλίου. «Κειμήλια» λειτουργικού χαρακτήρα, στο μέτρο και στον βαθμό που συνέβαλαν και αυτά στη μετεξέλιξη μιας κυρίως αγροτικής χώρας, όπως η Ελλάδα, σε μια κοινωνία με έντονο ένα ψευδεπίγραφο αστικό στοιχείο, χωρίς ωστόσο να παρατηρείται αντίστοιχα μια παράλληλη, αναπτυξιακή πορεία στις υποδομές, στην οικονομία, στη διοίκηση, στις στάσεις των ατόμων και στην κοινωνική διάρθρωση.[64]

Οι στρεβλώσεις, στη δημιουργία και στην τροχιά των οποίων συνέβαλε ενεργά και δραστήρια η στρατιωτική δικτατορία, ίσως να μην ήταν τότε ευκρινώς ορατές. Όμως, η εξελικτική τους πορεία, συστατικό στοιχείο της «πνευματικής κληρονομίας» που μας κληροδότησε η 21η Απριλίου, δεν θα μπορούσε παρά να επηρεάσει προς το αρνητικότερο τις κατοπινές εξελίξεις στον ευαίσθητο χώρο των ΜΜΕ (και ασφαλώς όχι μόνο εκεί), από τη Μεταπολί-

τευση και μετά. Ή, όπως επισήμανε και ο Β. Βασιλικός: «Αυτά που οι συνταγματάρχες σπέρνουν σήμερα, θα δώσουν τους φριχτούς καρπούς τους το 1980».[65]

* Ο Μανώλης Χαιρετάκης είναι Επίκουρος Καθηγητής στο Τμήμα Επικοινωνίας και Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης του Πανεπιστημίου Αθηνών. Ο συγγραφέας ευχαριστεί τον Αντώνη Ποταμιάνο, υποψήφιο διδάκτορα του τμήματος ΕΜΜΕ, για τη βοήθειά του.

1. Από τις εκλογές της 3ης Νοεμβρίου 1963 και μετά.

2. «...Η σύντομη δεκαετία του 1960 ήταν –το έχω ξαναπεί– χρόνια ανάτασης και εξέγερσης, που προμήνυαν και απαιτούσαν έναν άλλο κόσμο, καθόλου αρεστό στις κατεστημένες από τον μεσοπόλεμο εξουσίες που τώρα για πρώτη φορά έβλεπαν να αμφισβητούνται σοβαρά. Ό,τι ονομάζουμε "νέο κύμα" στην Ελλάδα, που πατρίδα του ήταν η Γαλλία όπου εκφράστηκε κυρίως μέσω του κινηματογράφου, ανέδειξε και κάτι άλλο· τον βαθιά πολιτισμικό, δηλαδή κοινωνικό, ρόλο που έχει παίξει η τέχνη, ο λόγος· και τη συμπόρευση των αιτημάτων της ελληνικής κοινωνίας με τα αντίστοιχα των χωρών της Ευρώπης, αυτών που εκεί κατέληξαν στον "Μάη του '68" και εδώ γνώρισαν την βιαιότητα και την βαρβαρότητα της φασιστικής στρατιωτικής δικτατορίας της 21ης Απριλίου 1967. Η κινητικότητα, η εξέγερση της κοινωνίας, εκφράστηκε λοιπόν και με πολιτιστικά φαινόμενα ανάτασης, με την Πλάκα, την Παλιά Αθήνα, να αναδεικνύεται σε κέντρο των πολιτισμικών αναζητήσεων μίας ολόκληρης κοινωνίας. Εκεί, νέοι, περίπου άγνωστοι, συνθέτες και μουσικοί, στιχουργοί και τραγουδιστές –και ας μη λησμονήσω τον πρόσφατο θάνατο εκείνου του έρημου Γιώργου Ζωγράφου, ενός από τους πιο κοινωνικά συνειδητοποιημένους των μπουάτ της Πλάκας, "εμένα ποιος θα μου φέρνει τσιγάρα", έλεγε παραμονές της 21ης Απριλίου 1967– και οι ασφυκτικά γεμάτες κάθε βράδυ μικρές και μεγάλες αίθουσες τόλμησαν να ξαναφέρουν στην επικαιρότητα μνήματα του Διαφωτισμού· κηρύγματα για τα Δικαιώματα· την ίδια ώρα που σε δρόμους και παράδρομους της Αθήνας μεγάλες μάζες πολιτών διακήρυτταν την ανάγκη για Δημοκρατία και Ελευθερία –του Διαφωτισμού. Το έχουμε ξαναπεί· η κοινωνία πορεύεται ως σύνολο· γι' αυτό το "νέο κύμα" στη μουσική ήρθε να συμπορευτεί με τις άλλες εκφράσεις της ζωής και με τους πόθους της κοινωνίας. Μουσική, τέχνη, λόγος, διαδηλώσεις, βίαιες συγκρούσεις με κρατική και παρακρατική αστυνομία· δεν επρόκειτο για επανάσταση, παρά για μία συνολική –"φακελωμένοι" και "αφακέλωτοι"...– εξέγερση ενός νέου κόσμου, μετεμφυλιακού. Επρόκειτο για ένα συνολικό απελευθερωτικό αίτημα που αμφισβητούσε όλες τις κατεστημένες εξουσίες και απαιτούσε τον πρώτο λόγο για την κοινωνία. Αυτή η συνολική κινητοποίηση –η "μπουάτ" της Πλάκας ήταν μία μόνον όψη, μία άλλη ήταν η εξίσου απελευθερωτική μεταλλαγή του "ρεμπέτικου" σε "λαϊκό"– απέδειξε την αναποτελεσματικότητα των μετεμφυλιακών μέτρων καταστολής και τόνισε την αναντιστοιχία εξουσιών και κοινωνίας, στην οποία αυτά είχαν οδηγή-

σει»· βλ. Β. Κρεμμυδάς, «Για Δημοκρατία και Ελευθερία. Τότε που η κοινωνία εξεγειρόταν», *Κυριακάτικη Αυγή*, 11.9.2005, σ. 27 (προδημοσίευση: *Τα Νέα*, 6.9.2005).

3. «…το ερώτημα που τίθεται είναι ποια πολιτική των ΜΜΕ συμβάλλει στη διεύθυνση των ορίων φιλελευθεροποίησης ενός δημοκρατικού καθεστώτος, χωρίς να το υπονομεύει και ποια, αντίθετα, δημιουργεί τις προϋποθέσεις για την αυταρχοποίησή του. Αυτή που υπερασπίζεται το δικαίωμα της ελεύθερης έκφρασης και της υπεύθυνης κριτικής, στηριζόμενη στην αδέσμευτη πληροφόρηση και την πολυφωνία, ή εκείνη η οποία το υποτάσσει στη λογική των πολιτικών σκοπιμοτήτων και της ομαλής λειτουργίας του πολιτεύματος, "εξορκίζοντας" τις κοινωνικές αντιθέσεις;»· βλ. Π. Νεράντζης, «Η δημοκρατία του Τύπου ή ποιοι προασπίζουν τους δημοκρατικούς θεσμούς», *Τετράδια*, αρ. 10, χειμώνας 1985, σ. 6.

4. «Η αληθινή φιλελευθεροποίηση δεν εμφανίσθηκε παρά μόνο στη δεκαετία του 1960 όταν, αφού είχε τελειώσει η ανοικοδόμηση, υπήρχε περισσότερος (διαθέσιμος) χρόνος για πολιτική και για κουλτούρα. Ήταν μια περίοδος ισχυρών ζυμώσεων. Υπήρχαν ισχυρές πιέσεις για μεγαλύτερη συμμετοχή στα κοινά, από έναν μεγάλο αριθμό νέων, που είχε "ανέβει" κοινωνικά. Ανάμεσα στους ηγέτες τους ήταν απόφοιτοι πανεπιστημίων του εξωτερικού που είχαν ασπασθεί κοινωνικές θεωρίες που θεωρούνταν επαναστατικές από το σοβαρό κατεστημένο. Πραγματοποιήθηκε μία αναγέννηση των τεχνών, που ένα μεγάλο μέρος της έμπνευσής της πήγαζε από τον ανθρωπισμό της Αριστεράς. Δεν υποστήριζε κάποια συγκεκριμένη ιδεολογία, αλλά ωστόσο αποδοκιμαζόταν σαν (πολιτικά) προπαγανδιστική από την αστική τάξη… Η αντισυνταγματική νομοθεσία σχετικά με τον Τύπο, που είχε θεσπισθεί κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου, καταργήθηκε τελικά το 1962 και, ενώ το Κομμουνιστικό Κόμμα και τα έντυπά του παρέμειναν παράνομα, η ΕΔΑ βρισκόταν σε τέτοια άνθηση ώστε, το 1963, κυκλοφόρησε η *Δημοκρατική Αλλαγή* ως απογευματινή εκδοχή της *Αυγής*»· βλ. R. Mc Donald, *Pillar and Tinderbox: the Greek Press and the Dictatorship*, M. Boyars, Λονδίνο 1983, σ. 18.

5. Η εξέλιξη του ποσοστού των πωλήσεων πρωινών και απογευματινών ημερησίων αθηναϊκών εφημερίδων στην Επαρχία (λοιπή χώρα εκτός Α/Π) για το διάστημα 1960-1967 έχει ως εξής:

Έτος	Πρωινές	Απογευματινές	Πρωινές + Απογευματινές
1960	46,2%	29,8%	36,3%
1961	47,1%	28,8%	37,2%
1962	46,8%	29,1%	36,5%
1963	47,5%	30,4%	37,3%
1964	48,3%	32,0%	38,4%
1965	49,4%	31,8%	38,7%
1966	49,5%	30,0%	37,7%
1967	49,5%	28,1%	36,5%

Πηγή: Επεξεργασία των σχετικών στοιχείων της Ε.Ι.Η.Ε.Α.

6. Η εξέλιξη του λόγου της κυκλοφορίας Α/Π:Ε (ή ισοδύναμα των πωλήσεων) των πρωινών, απογευματινών και του συνόλου των πρωινών και απογευματινών ημερησίων εφημερίδων των Αθηνών, για το χρονικό διάστημα 1960-1967, διαμορφώνεται ως εξής:

Έτος	Πρωινές	Απογευματινές	Πρωινές + Απογευματινές
1960	1,165	2,588	1,752
1961	1,125	2,475	1,685
1962	1,137	2,442	1,737
1963	1,107	2,284	1,684
1964	1,069	2,127	1,606
1965	1,023	2,143	1,580
1966	1,021	2,326	1,653
1967	1,022	2,556	1,740

Πηγή: Επεξεργασία σχετικών στοιχείων της Ε.Ι.Η.Ε.Α.

7. Εξέλιξη των πωλήσεων των αθηναϊκών εφημερίδων, Α/Π, Ε και Σύνολο Ελλάδας, 1960-1967 (σε εκατομμύρια φύλλα):

Έτος	Α/Π	±%	Ε	±%	ΣΥΝ	±%
1960	72,2	-	41,2	-	113,4	-
1961	82,.9	+14,8	49,2	+19,4	132,1	+16,5
1962	91,4	+10,2	52,6	+6,9	144,0	+9,0
1963	107,6	+17,7	63,9	+21,5	171,5	+19,1
1964	121,9	+13,3	75,9	+18,8	197,8	+15,3
1965	133,1	+9,2	84,2	+10,9	217,3	+9,9
1966	137,2	+3,1	83,0	-1,4	220,2	+1,3
1967	118,9	-13,3	68,3	-17,7	187,2	-15,0

Πηγή: Επεξεργασία των σχετικών στοιχείων της Ε.Ι.Η.Ε.Α.

8. Για τους σκοπούς του κειμένου, θεωρούμε συγκροτήματα Τύπου (ακριβέστερα: συγκροτήματα εφημερίδων) τις επιχειρήσεις εκείνες οι οποίες ελέγχουν και εκδίδουν τουλάχιστον δύο αθηναϊκές πολιτικές εφημερίδες.

9. Θεωρούμε εφημερίδες γνώμης τις πρωινές ημερήσιες εφημερίδες *Το Βήμα*, *Η Καθημερινή* και *Εστία*.

10. Βλ. G. Burgel, *Αθήνα*, Εξάντας, Αθήνα 1976, σ. 95.

11. Βλ. Κ. Βεργόπουλος, «Οικονομική κρίση και εκσυγχρονισμός στην Ελλάδα και στον Ευρωπαϊκό Νότο», στο συλλογικό, *Η Ελλάδα σε εξέλιξη*, Εξάντας, Αθήνα 1986, σ. 65.

12. Στο ίδιο.

13. Βλ. Β. Καραποστόλης, *Η καταναλωτική συμπεριφορά στην Ελληνική κοινωνία 1960-1975*, β΄ έκδοση, ΕΚΚΕ, Αθήνα 1984, σ. 255.

14. *Στο ίδιο*, σ. 65. Επίσης, λίγο πιο κάτω, γράφει: «Η επεκτατική, συνεπώς, δύναμη του αστικού πολιτισμού, απορρέει από το ότι αρχίζει να αποκτά κάπως σαφέστερο χαρακτήρα και να προβάλλει ένα συγκεκριμένο μοντέλο συμπεριφοράς, με τη διαφορά όμως ότι το μοντέλο αυτό είναι σε σημαντικό βαθμό αλλότριο».

15. Βλ. στον ιστότοπο http://politikinet.blogspot.com τους Πίνακες I, II, III και IV.

16. «Η πρώτη δοκιμαστική τεχνική εκπομπή μεταδίδεται από το στούντιο 3 των ραδιοθαλάμων του Ζαππείου, στις 21 Σεπτεμβρίου 1965», και «Το πρώτο τηλεοπτικό πρόγραμμα της Τηλεόρασης Ενόπλων Δυνάμεων (Τ.Ε.Δ.) μεταδόθηκε από το κανάλι 10, την Κυριακή 27 Φεβρουαρίου 1966»· βλ. Μ. Χαιρετάκης, *Τηλεόραση και διαφήμιση-η ελληνική περίπτωση*, εκδόσεις Α.Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 1997, σ. 107, 110.

17. Καταστροφή, σύμφωνα με τον Ρενέ Τομ: «Καταστροφή, με την ευρύτατη έννοια που δίνει στη λέξη ο Τομ, είναι κάθε ασυνεχής μετάβαση που συμβαίνει όταν ένα σύστημα μπορεί να έχει περισσότερες από μία σταθερές καταστάσεις ή μπορεί να ακολουθήσει περισσότερους από ένα δρόμους αλλαγής. Η καταστροφή είναι το "πήδημα" από μία κατάσταση σε άλλη ή από έναν δρόμο σε άλλον»· βλ. A. Woodcock - M. Davis, *Θεωρία των καταστροφών*, Ι. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα 1988, σ. 49.

18. Την περίοδο 1960-1967, η μέγιστη κυκλοφορία των πρωινών αθηναϊκών εφημερίδων παρατηρείται το 1966, με 86,5 εκατ. φύλλα· η μέγιστη κυκλοφορία των απογευματινών αθηναϊκών εφημερίδων το ίδιο έτος, με 133,.7 εκατ. φύλλα· και η μέγιστη αθροιστική κυκλοφορία πρωινών και απογευματινών φτάνει τα 220,2 εκατ. φύλλα, και πάλι το 1966.

19. Βλ., σχετικά, Ν. Λεωνίδας, «Το τρωκτικό της Αλήθειας -Η Λογοκρισία- και τα τρωκτικά που την υπηρέτησαν κατά την 7ετία», *Αντί*, περίοδος Β΄, τχ. 1, 7.9.1974, σ. 38-40. και W. Fischer - E. Rondholz - Γ. Φαράντου, *Επανάσταση και Αντεπανάσταση στην Ελλάδα (1936-1974)*, εκδόσεις Μπουκουμάνη, Αθήνα 1974, σ. 107-112 και 123-131. Βλ. και: «Αυτό που γράγορα όμως διαπίστωσαν οι συνταγματάρχες ήταν ότι δεν μπορούσαν πλέον να υπολογίζουν στην υποστήριξη της παλιάς επίσημης καθεστωτικής δημόσιας σφαίρας, δεδομένου ότι ορισμένοι από τους σημαντικότερους εκδότες του χώρου αυτού, όπως η Ελένη Βλάχου και ο Π. Κόκκας, δεν ήταν πλέον διατεθειμένοι να συνεχίσουν την έκδοση των εφημερίδων τους μέσα στις συνθήκες της προληπτικής λογοκρισίας. Μεταξύ των άλλων εκδοτών της Δεξιάς που συνέχισαν την έκδοση των εφημερίδων τους, οι μεν αδελφοί Μπότση προσχώρησαν σε μια επιλεκτική στήριξη της δικτατορίας, ενώ ο Τζώρτζης Αθανασιάδης της *Βραδυνής*, μετά από μια περίοδο επιλεκτικής στήριξης της δικτατορίας, ακολούθησε τη γραμμή Καραμανλή και εναντιώθηκε σ' αυτήν. Η *Εστία* ακολούθησε μια ιδιότυπη γραμμή επιλεκτικής υποστήριξης, που έγινε ιδιαίτερα έντονη όταν ο Σ. Μαρκεζίνης αποφάσισε να συνεργασθεί με τη δικτατορία και να ηγηθεί πολιτικής κυβέρνησης υπό την προεδρία του Παπαδόπουλου. Αλλά και μετά το πραξικόπημα του Ιωαννίδη, η *Εστία* στήριζε τη δικτατορία. Τέλος, ο εκδότης Σάββας Κωνσταντόπουλος, που είχε κυκλοφορήσει τον *Ελεύθερο Κόσμο* το 1966, εξελίχθηκε σε ένθερμο θιασώτη και υποστηρικτή της δικτατορίας και εξέδωσε και την εφημερίδα *Σημερινά*»· Μ. Κομνηνού, *Από την αγορά στο θέαμα*, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2001, σ. 124.

20.

Εφημερίδα	Διέκοψε	Επανεκδόθηκε	Εκδότης
Αυγή (πρωινή)	21.4.1967	4.8.1974	Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά (1952)
Ελευθερία (πρωινή)	21.4.1967		Παν. Κόκκας (1944)
Καθημερινή (πρωινή)	21.4.1967	15.9.1974	Ελ. Βλάχου
Αθηναϊκή (απογ.)	8.5.1967	7.1974-6.9.1975	Ιω. Παπαγεωργίου (1951)
Δημοκρατική Αλλαγή (απογ.)	21.4.1967		Λ. Κύρκος, Γ. Ευαγγελίδης (1964)
Μεσημβρινή (απογ.)	21.4.1967	28.1.1980	Ελ. Βλάχου

Νέες εκδόσεις	από	έως	
Νέα Πολιτεία (πρωινή)	17.9.1968	30.6.1972	Όργανο της στρατιωτικής δικτατορίας
Ελεύθερος Κόσμος (πρωινή)	26.7.1966	27.6.1982	Σάβ. Κωνσταντόπουλος
Σημερινά (απογ.)	19.1.1970	7.1.1974	Σάβ. Κωνσταντόπουλος

Ειδικότερο ενδιαφέρον για την περίοδο έχει το βιβλίο του Κ. Στράτου, *Αντίθεση και διαφωνία: Η στάση των εφημερίδων στην δικτατορία 1967-74*, Καστανιώτης, Αθήνα 1995.

21. Σχετικά με το νομικό καθεστώς των εφημερίδων στην περίοδο της επταετίας, βλ. Κ. Στράτος, *Αντίθεση και διαφωνία: Η στάση των εφημερίδων στην δικτατορία 1967-74*, ό.π. σ. 20-24, Ν. Σταθάτος, «Ο νόμος περί Τύπου της δικτατορίας δεν τροποποιείται, μόνο καταργείται», *Αντί*, περίοδος Β΄, τχ. 4, 19.10.1974, σ.13-14, και την ακόλουθη επιστολή: «Προς τον Πρόεδρο της Κυβερνήσεως, Κ. Κωνσταντίνον Κόλλιαν, Αθήναι, τη 12 Μαΐου 1967.

Οι υπογραφόμενοι δημοσιογράφοι, εκφράζοντες την γνώμην και πλείστων άλλων συναδέλφων των εξ όλου του Αθηναϊκού Τύπου υποβάλλουν εις Υμάς έκκλησιν δια την αποκατάστασιν της αρθείσης από της 21ης Απριλίου, ελευθερίας του Τύπου εις την Ελλάδα. Πιστεύοντες ακραδάντως ότι η ελευθερία του Τύπου, ως κατοχυρούται εις το αρθέν άρθρον 14 του Συντάγματος αλλά και ως καθορίζεται υπό των ισχυόντων εις τα πλαίσια του άρθρου τούτου νόμων, δεν είναι μόνον δικαίωμα των πολιτών αλλά και υποχρέωσις πάσης ευνομούμενης πολιτείας, ζητούν την ελευθέραν λειτουργίαν όλων των μέσων επικοινωνίας και διαφωτίσεως της κοινής γνώμης χωρίς άλλο πλην των εκ των νόμων και της ηθικής επιβαλλομένων δεσμεύσεων. Επισημαίνοντες εις Υμάς το θλιβερόν γεγονός ότι η άρσις της ελευθερίας του Τύπου, εντός βραχυτάτου διαστήματος, προεκάλεσε την διακοπήν της εκδόσεως εξ ημερησίων Αθηναϊκών εφημερίδων και σημαντικού αριθμού περιοδικών καθώς και τον γενικόν μαρασμόν ολοκλήρου του Τύπου κατά άμεσον δε συνέπειαν και την ανεργίαν εκατοντάδων δημοσιογράφων, ζητούν ως επαγγελματίαι αλλά και ως λειτουργοί τεταγμένοι εις την κοινήν γνώμην, την επαναφοράν εις ισχύν του άρθρου 14 του Συντάγματος ίνα επανέλθη εις την ομαλότητα και επανεύρη και διεθνώς το κύρος του, βασικός κλάδος της ελληνικής δημόσιας ζωής – ο Τύπος.

Σταύρος Γιαννάτος, Γιάννης Καψής, Παναγιώτης Λαμπρίας, Χρήστος Οικονόμου, Αλέκος Φιλιππόπουλος Κοινοποίησις: Ένωσις Συντακτών Ημερησίων Εφημερίδων Αθηνών και Ένωσις Συντακτών Αθηναϊκού Τύπου», όπως δημοσιεύθηκε στο «Η 7ετία του βιασμού», περιοδικό *Ελευθεροτυπία*, τχ. 43, Νοέμβριος 1974, σ. 22-23. Βλ. επίσης: «Η εφτάχρονη δικτατορία είχε σημαντικές συνέπειες στη δομή και στην κυκλοφορία του Τύπου. Επέβαλε την αναγκαστική διακοπή της έκδοσης δύο εφημερίδων της Αριστεράς: *Αυγή* και *Δημοκρατική Αλλαγή*. Συνέλαβε τον Π. Κόκκα, ο οποίος, αφού διέφυγε στο εξωτερικό, διέκοψε την κυκλοφορία της εφημερίδας του *Ελευθερία*. Συνάντησε τη σθεναρή αντίσταση της Ελένης Βλάχου, η οποία αρνήθηκε να κυκλοφορήσει τις εφημερίδες της *Καθημερινή* και *Μεσημβρινή* υπό το καθεστώς της προληπτικής λογοκρισίας. Ανάγκασε τους ιδιοκτήτες του *Έθνους* να δανειοδοτηθούν αλλά να κυκλοφορούν με την ευθύνη δημοσιογράφου πιστού στο καθεστώς» Μ. Κομνηνού, *Από τη αγορά στο θέαμα*, ό.π., σ. 134.

22. Βλ., στον ιστότοπο http://politikinet.blogspot.com, τους Πίνακες V, VI και VII.

23. Βλ., σχετικά, Τ. Λαμπρίας, «Το άσπρο, το μαύρο, το κίτρινο», και Σ. Κούλογλου, «Η εν πολλαίς αμαρτίαις γεννηθείσα ραδιοτηλεόραση», *Το Βήμα*, 19.4.1987· Ν. Λεωνίδας, «Το

τρωκτικό της Αλήθειας – Η Λογοκρισία – και τα τρωκτικά που την υπηρέτησαν κατά την 7ετία», *ό.π.*

24. Βλ. Κ. Στράτος, *Αντίθεση και διαφωνία: Η στάση των εφημερίδων στην δικτατορία 1967-74*, ό.π., σ. 141, 142.

25. Βλ. εβδομαδιαία ελληνική αντιστασιακή εφημερίδα *Ελεύθερη Ελλάδα*, περίοδος Β΄, χρ. Α΄, 10.12.1970, αρ. 7 (158), σ. 1: «Τα νέα φασιστικά μέτρα κατά του Τύπου. Μερική υποχώρηση της Χούντας μετά το νέο κύμα των διεθνών διαμαρτυριών. Εξαίρεσε από τα μέτρα της τους ξένους ανταποκριτές. Οι διαμαρτυρίες, τα ψηφίσματα και τα σχόλια του Τύπου.

Τα τελευταία γεγονότα στην Ελλάδα (οι αντιχουντικές και αντιαμερικανικές εκδηλώσεις, οι εκρήξεις βομβών, το κύμα συλλήψεων και τα νέα μέτρα κατά των Ελλήνων του εξωτερικού στα οποία η χούντα προσπάθησε να υπαγάγει και ξένους υπηκόους) έφεραν και πάλι το ελληνικό ζήτημα στο προσκήνιο της διεθνούς επικαιρότητας και ξεσήκωσαν κύμα διαμαρτυριών εναντίον του δικτατορικού καθεστώτος. Ιδιαιτέρως η χούντα, πανικόβλητη, έσπευσε να τα "επανορθώσει" με τον παιδαριώδη ισχυρισμό ότι δημιουργήθηκε "σύγχυσις" και "παρεξήγησις" λόγω ενός... τυπογραφικού λάθους(!) στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως. Και εδημοσίευσε, λίγες μέρες αργότερα, τροποποιημένο το διάταγμα 735 ώστε να στρέφεται μόνο κατά των Ελλήνων και όχι και κατά των ξένων ανταποκριτών. Αλλά, παρά την υποχώρηση, το κίνημα των διαμαρτυριών στο εξωτερικό δεν πρόκειται να ανακοπεί, δεδομένου ότι: (α) Η διεθνής δημοκρατική κοινή γνώμη δεν μένει ασυγκίνητη για τα μέτρα που λαμβάνονται για τους Έλληνες ανταποκριτές και τους άλλους Έλληνες πολίτες που αγωνίζονται για να κάνουν γνωστή την αλήθεια, είτε ζουν στην Ελλάδα, είτε στο εξωτερικό, (β) γιατί, παρά την αναγκαστική υποχώρηση της χούντας, και πάλι θίγεται ο ξένος Τύπος, αφού οι μισοί τουλάχιστον από τους ανταποκριτές των ξένων εφημερίδων στην Αθήνα είναι Έλληνες και (γ) γιατί τα νέα μέτρα κατά της ελευθεροτυπίας αποτελούν απλώς μία από τις τελευταίες ενέργειες της χούντας που συνθέτουν την εικόνα μιας αναπτυσσόμενης φασιστικής κτηνωδίας».

26. Κατανάλωση δημοσιογραφικού χάρτου, σε χιλιάδες μετρικούς τόνους:

Έτος	Δημοσιογραφικός χάρτης
1960	22
1963	34
1965	47
1967	42
1970	54
1973	108
1974	86

Πηγή: Επεξεργασία στοιχείων ΕΣΥΕ.

27. «Κατά το διάστημα 1967-1974, είχε απαγορευθεί η μετάδοση πολιτικών συζητήσεων από το ραδιόφωνο και την τηλεόραση. Επιτρεπόταν μόνο η κοινοποίηση της επίσημης κυβερνητικής γραμμής. Αλλά το (ελληνικό) κοινό αναγνώριζε αμέσως ότι μισές αλήθειες και απροκάλυπτα ψέματα ενσωματώνονταν συχνά σε επίσημα ανακοινωθέντα, και σε σύντομο χρονικό διάστημα ανέπτυξε μία έντονα σκεπτικιστική στάση για όλα όσα είχε να πει η Αθήνα. Κατά τη διάρκεια της δικτατορίας, η ενημέρωση πολλών Ελλήνων εξαρτιόταν από τις ειδησεογραφικές

εκπομπές των ξένων σταθμών, έτσι διόρθωναν και αντέκρουαν αυτά που είχε να τους πει η Αθήνα. Μετά το 1974, οι συζητήσεις και οι λόγοι των ηγετών των κομμάτων βρήκαν τη θέση τους στο ραδιόφωνο και τη τηλεόραση της Αθήνας, αλλά ο περισσότερος χρόνος βρισκόταν στη διάθεση των (εκάστοτε) κυβερνητικών εκπροσώπων και οι υπεύθυνοι των δελτίων ειδήσεων των δύο σταθμών (που ήταν, ασφαλώς, διορισμένοι από την εκάστοτε κυβέρνηση, κατά τη κρίση των αρμόδιων υπουργών) διατηρούσαν το δικαίωμα να επιλέξουν ποια τμήματα από τους λόγους της αντιπολίτευσης θα μπορούσαν να μεταδοθούν. Παρότι η νέα ρύθμιση δεν επέτρεπε στις διάφορες απόψεις να φθάσουν στο ευρύ κοινό, η κριτική που στρεφόταν εναντίον της κυβέρνησης δεν μπορούσε πλέον να ελέγχεται στο έπακρο. Επιπρόσθετα, οι ειδησεογραφικές εκπομπές που ανταποκρίνονταν περισσότερο στην αλήθεια επανέκτησαν την εμπιστοσύνη μεγάλου τμήματος του ελληνικού κοινού, για το οποίο οι ειδήσεις των ξένων ραδιοφωνικών σταθμών έπαψαν να έχουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Ωστόσο, η συγκριτική μείωση της σημαντικότητας των εφημερίδων, που συνήθιζαν να αποτελούν το κύριο όχημα πληροφόρησης της κοινής γνώμης, σήμαινε ότι –συγκριτικά– αυτοί που μπορούσαν να ελέγχουν τα προγράμματα του ραδιοφώνου και της τηλεόρασης είχαν τεράστια δύναμη στο να διαμορφώνουν τα πλαίσια του δημόσιου διαλόγου και της κοινής γνώμης. Η επιρροή –γενικά– της Αθήνας και, ειδικότερα, η επιρροή της κυβέρνησης έχει βελτιωθεί σε πολύ σημαντικό βαθμό από την εξέλιξη αυτή...»· βλ. W.E Mc Neill, *The metamorphosis of Greece since World War II*, The University of Chicago Press, Σικάγο 1978, σ. 245.

28. Βλ. G. Burgel, *Αθήνα*, ό.π., σ. 95

29. Η ποσοτική εκδοχή της επισκεψιμότητας του κινηματογράφου εκφράζει τη συχνότητα επίσκεψης: κάθε πόσες ημέρες πηγαίνει κάποιος στον κινηματογράφο.

30. Βλ. Πίνακα VIII στον ιστότοπο http://politikinet.blogspot.com.

31. Εάν θεωρήσουμε ως αυτόνομη την εξέλιξη του μεγέθους «φύλλα ανά κάτοικο και ανά έτος», γίνεται φανερό πως η εγκαθίδρυση της δικτατορίας μείωσε δραματικά την περαιτέρω εξέλιξη του Τύπου. Με βάση τα στοιχεία του Πίνακα III (βλ. στον ιστότοπο http://politikinet.blogspot.com), εάν λάβουμε ως βάση την πορεία του μεγέθους: «Φύλλα ανά κάτοικο και ανά έτος», θα έχουμε για τις *ημερήσιες*, το *α΄ σενάριο*, σύμφωνα με την εξέλιξη του ως άνω μεγέθους κατά το διάστημα 1960-1966 (ετήσια αύξηση: +11,1%), και το *β΄ σενάριο*, σύμφωνα με την εξέλιξη του ως άνω μεγέθους κατά το διάστημα 1963-1966 (ετήσια αύξηση: +8,2%)· αυτά οδηγούν στις κάτωθι τάσεις:

Έτος	Πραγματικότητα	α΄ σενάριο	β΄ σενάριο
1966	25.6 (100)	25.6 (100)	25.6 (100)
1967	21.5 (84)	28.4 (111)	27.7 (108)
1968	21.0 (82)	31.6 (123)	30.0 (117)
1969	23.0 (90)	35.1 (137)	32.4 (126)
1970	20.0 (78)	39.0 (152)	35.0 (137)
1971	19.8 (77)	43.3 (169)	37.8 (148)
1972	21.8 (85)	48.1 (188)	41.0 (160)
1973	23.7 (93)	53.4 (209)	44.3 (173)
1974	26.8 (105)	59.3 (232)	47.9 (187)

Για δε το *σύνολο* των εφημερίδων, το α΄ σενάριο, σύμφωνα με την εξέλιξη του ως άνω μεγέθους κατά το 1960-1966 (ετήσια αύξηση: +7,8%), και το β΄ σενάριο, σύμφωνα με την εξέλιξη του ως άνω μεγέθους κατά το 1963-1966 (ετήσια αύξηση: +7,6%), οδηγούν στις κάτωθι τάσεις:

Έτος	Πραγματικότητα	α΄ σενάριο	β΄ σενάριο
1966	30.5 (100)	30.5 (100)	30.5 (100)
1967	26.4 (87)	32.8 (108)	32.8 (108)
1968	26.9 (88)	35.4 (116)	35.3 (116)
1969	29.0 (95)	38.1 (125)	37.9 (124)
1970	25.0 (82)	41.0 (134)	40.8 (134)
1971	26.0 (85)	44.2 (145)	43.9 (144)
1972	29.2 (96)	47.7 (156)	47.2 (155)
1973	31.5 (103)	51.4 (169)	50.8 (167)
1974	33.7 (110)	55.4 (182)	54.6 (179)

Συμπερασματικά, και χωρίς να λαμβάνουμε υπόψη οιεσδήποτε άλλες επιδράσεις (το γενικότερο «κλίμα», την είσοδο της τηλεόρασης κ.ά.), η στρατιωτική δικτατορία και τα τυποκτόνα μέτρα της προκάλεσαν σημαντική υστέρηση στα κυκλοφοριακά μεγέθη του Τύπου. Για τον Τύπο κατά τη διάρκεια της δικτατορίας, βλ. Μ. Κομνηνού, *Από την αγορά στο θέαμα*, ό.π., σ. 121-135.

32. Για τα πρώτα χρόνια λειτουργίας της τηλεόρασης στην Ελλάδα, βλ. Μ. Χαιρετάκης, *Τηλεόραση και διαφήμιση: η ελληνική περίπτωση*, ό.π., σ. 107-121. Για την τηλεόραση κατά το χρονικό διάστημα 1967-1974, βλ. του ιδίου, «Ελληνικός ημερήσιος πολιτικός Τύπος και πολιτική επικοινωνία-Κυκλοφοριακές τάσεις και εκλογικά αποτελέσματα», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, σ. 380-1. Για την τηλεόραση κατά τη διάρκεια της δικτατορίας, βλ. Μ. Κομνηνού, *Από την αγορά στο θέαμα*, ό.π., σ. 136-140. Για την πρώτη εμφάνιση της τηλεόρασης στην Ελλάδα, βλ. Μ. Ιατρίδη, *Η πρώτη δοκιμή (το χρονικό της εγκαταστάσεως και λειτουργίας από την ΔΕΗ πειραματικού σταθμού τηλεοράσεως στην Διεθνή Έκθεση Θεσσαλονίκης τον Σεπτέμβριο του 1960)*, αυτοέκδοση, Θεσσαλονίκη 1980.

33. Βλ. σχετικά, Μ. Γλέζος, *Από τη δικτατορία στην Δημοκρατία*, εκδόσεις Διάλογος Αθήνα 1974. Γ. Αθανασάτου - Α. Ρήγος - Σ. Σεφεριάδης (επιμ.), *Η δικτατορία 1967-1974: πολιτικές πρακτικές-ιδεολογικός λόγος-Αντίσταση*, Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 1999. Σ.Κ Θεοδωρόπουλος, *Απ' το Δόγμα Τρούμαν στο Δόγμα Κίσινγκερ*, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1976. Γ. Κουμάντος, *Στόχος: η δημοκρατία*, Ερμείας, Αθήνα 1975. Σ. Κωνσταντόπουλος, *Ο φόβος της δικτατορίας-τέσσερεις διαλέξεις*, Αθήνα 1966. Α. Λεντάκης, *Παρακρατικές οργανώσεις και 21η Απριλίου*, εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 1975. Ζ. Μεϋνώ (με τη συνεργασία των Π. Μερλόπουλου και Γ. Νοταρά), «Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα», *Σπουδές Πολιτικής Επιστήμης 1*, Αθήνα 1966. Μ. Μελετόπουλου, *Ιδεολογία του Δεξιού Κράτους 1949-1967*, εκδόσεις Παπαζήση Αθήνα 1993. Μ. Μελετόπουλου, *Η δικτατορία των συνταγματαρχών: κοινωνία, ιδεολογία, οικονομία*, β΄ έκδοση, εκδόσεις Παπαζήση Αθήνα 2000. Μ. Νικολινάκος *Αντίσταση και αντιπολίτευση 1967-1974*, Ολκός, Αθήνα 1975. Σ. Σακελλαρόπουλου, *Τα αίτια του απριλιανού πραξικοπήματος*, εκδό-

σεις Λιβάνη, Αθήνα 1998. Κ. Τσουκαλάς, *Η Ελληνική Τραγωδία*, Ολκός, Αθήνα 1974. Ν. Ψυρούκης, *Ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας (1967-1974), Τόμος τέταρτος: το καθεστώς της 21ης Απριλίου*, εκδόσεις Επικαιρότητα, Αθήνα 1983. A. Papandreou, *Democracy at gunpoint: the Greek Front*, Penguin Books 1973.

34. Για ένα παράδειγμα των παρωχημένων οπτικών και λογικών των εκπροσώπων της στρατιωτικής δικτατορίας σχετικά με τις οικονομικές αποφάσεις τους και τις συνέπειές τους, βλ., Δ. Καράγεωργα, «Φάγαμε χθες το ψωμί του σήμερα; οι οικονομικές συνέπειες της στρατιωτικής δικτατορίας», *Αντί*, τχ. 1, 7.9.1974, σ. 41-46. Για ένα δεύτερο παράδειγμα, σχετικά με τα ΜΜΕ, βλ. Α. Πεπονής, *Εγκυκλοπαίδεια Ελλάδα-Ιστορία-Πολιτισμός, Περίοδος 1936-1974*, σ. 121: «Μία από τις αντιφάσεις που χαρακτήριζαν το καθεστώς εκείνο ήταν η προσπάθεια να αποκοιμίσει και το λαό και τη διεθνή κοινή γνώμη, με διαβεβαιώσεις ότι μεθόδευε "σταδιακή" αποκατάσταση μιας κάποιας δημοκρατίας. Οι συνεχείς καταγγελίες και η πολεμική κατά του καθεστώτος, μέσα στην Ελλάδα αλλά και σε χώρες του εξωτερικού, ιδιαίτερα της Ευρώπης, οι λογής πιέσεις, η ειδική ευαισθησία διεθνών οργανώσεων Τύπου, ακόμη και η δραματική πτώση της συνολικής κυκλοφορίας των εφημερίδων, υποχρέωναν το καθεστώς ν' αναζητεί τρόπους που θα του επέτρεπαν να ισχυριστεί ότι παύει ο Τύπος να είναι διευθυνόμενος, ότι δεν ασκεί προληπτική λογοκρισία».

35. Ένα σημαντικό παράδειγμα του επιπέδου της στρατιωτικής δικτατορίας ήταν και η λογοκρισία. Ο Α. Πεπονής (*Εγκυκλοπαίδεια Ελλάδα-Ιστορία-Πολιτισμός, Περίοδος 1936-1974*, ό.π., σ. 121) γράφει: «Το 1969 η δικτατορία διακήρυξε ότι σταματά την προληπτική λογοκρισία των εντύπων γενικά. Τη χώρα όμως την κρατούσε σε κατάσταση πολιορκίας· νομικό δηλαδή στήριγμα και ρυθμιστής της δημόσιας ζωής παρέμενε ο στρατιωτικός νόμος. Παράλληλα, θέσπισε κι ένα δικό της νόμο για τον Τύπο, το Ν.Δ. 15/1969, που είχε εφαρμογή σε κάθε προϊόν της τυπογραφίας, αλλά και σε κάθε μέσο αναπαραγωγής ή διάδοσης εικόνων, ήχων, παραστάσεων κ.λπ.· κάλυπτε δηλαδή το σύνολο των επικοινωνιακών μέσων. Το Ν.Δ. 15 περιλάμβανε πλήθος περιοριστικών και απαγορευτικών διατάξεων (άρθρα 49, 52, 53, 66, 71 κ.ά.), ιδιαίτερα για θέματα με άμεσο και έμμεσο πολιτικό χαρακτήρα. Μ' αυτό το πλέγμα των διατάξεων διατήρησε η δικτατορία πλήρη ευχέρεια να διώκει κάθε εκδότη εφημερίδας, περιοδικού ή βιβλίου, κάθε συγγραφέα και κάθε αρθρογράφο, που τα δημοσιεύματά του ή τη δραστηριότητά του γενικά θα τα έκρινε ιδιαίτερα επικίνδυνα. Οι διώξεις ακολουθούσαν τη διαδικασία που το καθεστώς έκρινε ως πιο πρόσφορη και αποτελεσματική κατά περίπτωση: παραπομπή σε έκτακτο στρατοδικείο, σύλληψη και εκτόπιση, σύλληψη και απομόνωση σε κελιά, "κλίσεις" από τις υπηρεσίες ασφαλείας και απειλές ή ακόμη και άμεσες πιέσεις από τους κορυφαίους του καθεστώτος. Με την "άρση" της προληπτικής λογοκρισίας, καθώς και με άλλες ανάλογες εξαγγελίες, το καθεστώς απέβλεπε να παγιδέψει πνευματικές και πολιτικές δυνάμεις σε μια αποδοχή των "ανοιγμάτων" του, που θα εξυπηρετούσε την προσπάθεια για διεθνή και εσωτερική αναγνώριση των "δημοκρατικών" του προθέσεων». Σχετικά με τις εγκυκλίους που απαγόρευαν την κυκλοφορία «των εκδοθέντων και κυκλοφορούντων κομμουνιστικών και αντικυβερνητικών βιβλίων και περιοδικών», βλ. «Η εγκύκλιος της ΓΔΕΑ της 15ης Οκτωβρίου 1971. Αθήναι τη 25 Οκτωβρίου 1971. Επισυνάπτεται εις Γ.Α 2722/235530 από 25.10.71 Δ/γήν ΓΔΕΑ. Κατάστασις των εκδοθέντων και κυκλοφορούντων κομμουνιστικών και αντικυβερνητικών βιβλίων και περιοδικών»· περιλαμβάνει: τίτλο βιβλίου, ονοματεπώνυμο συγγραφέως και παρατηρήσεις, καθώς και περιοδικά. Η συγκεκριμένη εγκύκλιος είχε συνταχθεί και υπογραφεί από τον Κ. Νιάσκο (Αστυνόμο Α'). Επίσης, για την πολυγραφημένη εγκύκλιο α-

παγορευμένων βιβλίων που μοίρασε η χωροφυλακή της Θεσσαλονίκης τον Ιανουάριο του 1974 στους βιβλιοπώλες, βλ. Λ. Αξελού, *Εκδοτική δραστηριότητα και κίνηση των ιδεών στην Ελλάδα*, Στοχαστής, Αθήνα 1984, σ. 145-156. Βλ., τέλος, και Ν. Μολυβιάτη, «Η πρώτη απόφαση λογοκρισίας της χούντας», *Αντί*, περ. Β΄, τχ. 464, 19 Απριλίου 1991, σ. 28-29.

36. «...η δικτατορία κατόρθωνε να δημιουργεί μία επίπλαστη ευημερία που κράτησε από το 1969 μέχρι το 1972... Εξάλλου, στην περίοδο αυτή, η δικτατορία δημιούργησε μια καταναλωτική αφθονία. Αλλά μεγάλο μέρος της αφθονίας αυτής δεν προερχόταν από την εγχώρια παραγωγική προσπάθεια. Ήταν απλώς "αγορές επί πιστώσει" ξένων αγαθών, τις οποίες χρωστάμε ακόμη»· βλ. Δ. Καράγιωργα, «Φάγαμε χτες το ψωμί του σήμερα;...», *ό.π.*, σ. 43-44. Επίσης, Ε. Α. Χεκίμογλου, «Τα οικονομικά της μεγάλης αυταπάτης», *Ιστορικά* (περιοδικό της εφ. *Ελευθεροτυπία*), αφιέρωμα με τίτλο «21 Απριλίου 1967-Έργα, ημέρες, συνέπειες», 19.4.2001, τχ. 79, σ. 26-33, και Φ. Οικονομίδη, «Οι συνέπειες του δικτατορικού καθεστώτος», *στο ίδιο*, σ. 44-48.

37. Για το κιτς κατά τη διάρκεια της δικτατορίας βλ. Δ. Ραυτόπουλος, «Το κιτς ως φασιστόμετρο» στο *Κάτι το ωραίον – μία περιήγηση στη νεοελληνική κακογουστιά*, έκδοση των Φίλων του περιοδικού *Αντί*, Αθήνα 1984, σ. 69-99 και ειδικότερα 88-99. Γενικότερα για το κιτς, βλ. G. Dorfles, *KITSCH antologia del cattivo gusto*, Gabriele Mazzotta Editore, Μιλάνο 1976 και A. Moles, *Psychologie du kitsch*, Denoël/Gonthier, Παρίσι 1971.

38. Βλ. Γ. Ν. Κάρτερ, *Ιστορικά της τηλεόρασης*, εκδόσεις Τεχνική Εκλογή, Αθήνα 1979, σ. 17.

39. Με κύριο, αν όχι αποκλειστικό, στόχο την επίτευξη μιας γενικότερης α-πολιτικοποίησης.

40. Βλ., σχετικά, Μ. Χαιρετάκης, «Η τηλεόραση κατά την διάρκεια της στρατιωτικής δικτατορίας», στο, του ιδίου, *Τηλεόραση και διαφήμιση-η ελληνική περίπτωση*, ό.π., σ. 111-121.

41. Ενδεικτική σταχυολόγηση σκανδάλων: «Είχε αποσπάσει από έμπορο 4.000.000 δραχμές. Ευνοούμενος της Χούντας συνελήφθη ως εκβιαστής. Ο Γεώργιος Καρακώστας. Είχε υπογράψει με το Δημόσιο σύμβαση ύψους 110.000.000 δολλαρίων. Ο Γεώργιος Καρακώστας, γνωστός ως εκπρόσωπος ομίλου Ιταλών επιχειρηματιών, με τον οποίο η χούντα του Παπαδόπουλου είχε υπογράψει τον Νοέμβριο του 1969 σύμβαση ύψους 110 εκατομμυρίων δολλαρίων για την ίδρυση εργοστασίου αυτοκινήτων, συνελήφθη από την Γενική Ασφάλεια Θεσσαλονίκης για εκβίαση εμπόρου και προεφυλακίσθη από τον Εισαγγελέα με την κατηγορία της "υπεξαιρέσεως εγγράφων, εκβιάσεως κατ' εξακολούθησιν και αποπείρας εκβιάσεως"» – *Ελεύθερη Ελλάδα*, περ. Β΄, χρ. Δ΄, αρ. 156 (307), 21.3.1974, σ. 1. «Ο ατέλειωτος κατάλογος των βρωμερών σκανδάλων της επταετίας –πως "επάταξαν την διαφθοράν" τα "φτωχόπαιδα" της 21ης Απριλίου, Παπαδόπουλος, Παττακός, Μακαρέζος, Μπαλόπουλος, Ασλανίδης. Η δίωξη που ...δεν γίνεται γιατί αντιδρά ο "αδιάφθορος Ιωαννίδης"» – *Ελεύθερη Ελλάδα*, ό.π., σ. 3. «Η παραπεμπτική διαταγή για το σκάνδαλο των κρεάτων-Πώς θησαύριζε σε βάρος του λαού η συμμορία των ευνοουμένων της χούντας. Στις 5 Ιουνίου στο στρατοδικείο η δίκη για δωροδοκία, δωροληψία, απάτη, λαθραία εξαγωγή συναλλάγματος» – *Ελεύθερη Ελλάδα*, περ. Β΄, χρ. Δ΄, αρ. 165, 30.5.1974, σ. 1. «Μετά τις αποκαλύψεις για την υπόθεση των κρεάτων–Και άλλα σκάνδαλα των "εθνοσωτήρων" έρχονται στο φως της δημοσιότητας. Διεξάγεται ήδη έρευνα στον ΕΟΤ και την σύμβαση Μακντόναλντ. Εκατομμύρια στις τσέπες των "ημετέρων"» – *Ελεύθερη Ελλάδα*, ό.π., σ. 2.

42. Για παράδειγμα, διάφορα είδη (ελαστικά, εξαρτήματα αυτοκινήτων, λάδια κ.λπ.), τα οποία αθροιστικά συγκροτούν την «αγορά» του αυτοκινήτου.

43. Με αυτή την έννοια διαμορφώνονται οι «αγορές» των απορρυπαντικών, των τροφίμων, των ειδών προσωπικής φροντίδας κ.λπ.

44. Υπάρχει σαφής διαφορά ανάμεσα σε αυτό που θα ονομάζαμε *εμπορικοποίηση* [commodification] και σε αυτό που ονομάζουμε *εμπορευματοποίηση* [commercialization]. «Η εμπορευματοποίηση αποτελεί μια περισσότερο περιορισμένη διαδικασία που αναφέρεται συγκεκριμένα στη δημιουργία μιας σχέσης μεταξύ ενός ακροατηρίου και ενός διαφημιστή. Για παράδειγμα, η εμπορευματοποίηση των συχνοτήτων σημαίνει την ανάπτυξη της ραδιοφωνικής/τηλεοπτικής διαφήμισης και την εξέλιξη του προγραμματισμού ο οποίος συσχετίζει ακροατήρια με διαφημιστές... θεωρούμε την εμπορικοποίηση ως μία ευρύτερη διαδικασία»· βλ. V. Mosco, *The Political Economy of Communication*, Sage Publications, Λονδίνο 1996, σ. 144.

45. «Στην Ελλάδα, η μεταβολή της διεθνούς συγκυρίας από το 1974 ήταν σε θέση να θέσει τέρμα στο υπόδειγμα της συνδεδεμένης αύξησης. Η μεγάλη αναταραχή που ακολούθησε έγινε δυνατό να περιοριστεί στην κατάρρευση του στρατιωτικού καθεστώτος, όμως ήδη οι βάσεις του παραδοσιακού ηγεμονικού συγκροτήματος είχαν βαθύτατα κλονιστεί»· βλ. Κ. Βεργόπουλος, «Οικονομική κρίση και εκσυγχρονισμός στην Ελλάδα και στον Ευρωπαϊκό Νότο», *ό.π.*, σ. 77.

46. «Το αδιέξοδο των συναρτήσεων παραγωγής στην Ελλάδα υπογραμμίζει το αδιέξοδο μια ολόκληρης τάξης πραγμάτων παραδοσιακά εγκατεστημένης στη χώρα. Η συνεχιζόμενη αποδιοργάνωση του παραγωγικού συστήματος εκφράζει ασφαλώς τις μέχρι σήμερα ανυπέρβλητες δυσκολίες για τον προσδιορισμό των όρων μίας *νέας κοινωνικής συναίνεσης*, με την πιο πλήρη και πιο βαθιά "έννοια"»· στο ίδιο, σ. 79.

47. Βλ. R. Clogg, *Parties and elections in Greece*, C. Hurst & Co, Λονδίνο 1987, σ. 212.

48. Ένα από τα κύρια κληροδοτήματα του εμφυλίου πολέμου: αποτελείται από το σύνολο των νομοθετικών διαταγμάτων που είχε ορθώσει η κατά καιρούς μεταπολεμική εξουσία στην πάλη της εναντίον του τότε εσωτερικού «εχθρού».

49. Βλ. R. Clogg, *Parties and elections in Greece*, ό.π., σ. 212, και Θ. Σαμπατακάκης, «Η νομιμοποίηση του ΚΚΕ», *Ιστορικά*, τχ. 195, αφιέρωμα «Η αποκατάσταση της δημοκρατίας», 24.7.2003, σ. 38-41.

50. «...αν και είναι φανερό ότι το παραδοσιακό Κέντρο αποτελούσε τον κύριο πυρήνα των ψηφοφόρων του ΠΑΣΟΚ, ο Α. Παπανδρέου κατάφερε να διατηρήσει την εντύπωση ότι το ΠΑΣΟΚ αντιπροσώπευε ένα ριζοσπαστικό νέο στοιχείο στο πολιτικό φάσμα», βλ. R. Clogg, *Parties and elections in Greece*, ό.π., σ. 213.

51. Επί παραδείγματι, για τις εφημερίδες, η προσπάθεια για τον προσεταιρισμό ενός πλατύτερου φάσματος αναγνωστών, που συνεπάγεται μεγαλύτερα έσοδα από την πώληση των φύλλων αλλά, ταυτόχρονα, και μεγαλύτερη, ενδεχόμενη, εισροή διαφημίσεων, οδηγεί –για αρκετές εφημερίδες– σε «μία περαιτέρω επιδείνωση της ποσότητας και της ποιότητας της πολιτικής ειδησεογραφίας, και στην αύξηση των θεμάτων γενικού ενδιαφέροντος καθώς και των αθλητικών ειδήσεων»· βλ. Κ. Ward, *Mass communications and the modern world*, MacMillan, Λονδίνο 1989, σ. 123.

52. Για την πολιτικοποίηση των εφημερίδων: «Η εξέταση και η μέτρηση της "πολιτικοποίησης" και της "επιθετικότητας" των εφημερίδων... ενισχύει την υπόθεση ... ότι (δηλαδή) εφόσον γίνουν σημαντικές αλλαγές και (αν οι αλλαγές αυτές) γίνει αντιληπτό ότι επηρεάζουν τη θέση (των) ανταγωνιστικών συνιστωσών στο εσωτερικό της δομής της πολιτικής εξουσίας, τότε ο Τύπος γίνεται περισσότερο πολιτικοποιημένος και περισσότερο επιθετικός»· βλ. D.G.

Carmocolias, *Political Communication in Greece 1965-1967*, National Center of Social Research, Αθήνα 1974, σ. 77.

53. Βλ. Γ. Σεφερτζής, «Η ιδεολογία της Εφταετίας–Ένα "Πιστεύω" σκοταδιού σ' ένα λειβάδι "μαργαρίτες"–για να γελάμε και να κλαίμε», *Αντί*, τχ. 17, 19.4.1975, σ. 12, 13.

54. «Η βασική αντίφαση ήταν ανάμεσα στο επεκτεινόμενο μοντέλο συσσώρευσης κεφαλαίου, από τη μία μεριά, το οποίο δημιουργώντας σοβαρή αποδιοργάνωση και ανισότητες κινητοποιούσε και ριζοσπαστικοποιούσε τις μάζες και, από την άλλη μεριά, σ' ένα πολιτικό σύστημα καταπιεστικών ελέγχων που είχε κατασκευαστεί για να εμποδίζει τις μάζες να παίζουν αυτόνομο ρόλο στην πολιτική διαδικασία. Όταν βρέθηκε αντιμέτωπος με το ανερχόμενο κύμα της πολιτικής κινητοποίησης, ο καταπιεστικός κοινοβουλευτισμός –που χαρακτηριζόταν από τη συμμαχία θρόνου-στρατού-Κοινοβουλίου, μέσα στην οποία κυρίαρχος ήταν ο στρατός– δεν μπόρεσε να επιβιώσει πια. Είτε το Κοινοβούλιο θ' ανοιγόταν στις μάζες και θα γινόταν η κυρίαρχη δύναμη μέσα σ' αυτή την τριαρχία, οπότε ο στρατός θα έχανε την ηγετική του θέση με τις αναπόφευκτες εσωτερικές συνέπειες γι' αυτούς που κρατούσαν τις θέσεις-κλειδιά ή, διαφορετικά, ο ίδιος ο στρατός θα έπρεπε να εμποδίσει αυτή την δυνατότητα καταργώντας ολοκληρωτικά την κοινοβουλευτική εξουσία» βλ. Ν. Μουζέλης, *Νεοελληνική κοινωνία-όψεις υπανάπτυξης*, Εξάντας, Αθήνα 1978, σ. 296-297.

55. «...στον "πολιτισμό" της σιωπής ήρθε να προστεθεί ο "πολιτισμός" των απαγορεύσεων» βλ. Γ. Αναστασιάδης, «Ο "πολιτισμός" της χούντας», *Ιστορικά*, αφιέρωμα «21 Απριλίου 1967: Έργα, ημέρες, συνέπειες», τχ. 79, 19.4.2001, σ. 34.

56. «Κανένα βιβλίο δεν κυκλοφορούσε χωρίς την περίφημη σφραγίδα... Οι λογοκριτές είχαν κι άλλες τρεις σφραγίδες για τα απαγορευμένα βιβλία: η μία έγραφε *Ανήθικον*, η δεύτερη *Αντεθνικόν* και η τρίτη *Πεισιθανάτιον*». Θα πρέπει να αναφερθούμε και στη δίωξη του περιοδικού *Εικόνες*, αλλά και στην (αναγκαστική) παύση της έκδοσης φιλολογικών και άλλων επιθεωρήσεων και περιοδικών: «...οι φιλολογικές επιθεωρήσεις, η φιλελεύθερη *Εποχή*, η αριστερή *Επιθεώρηση Τέχνης*, τα περιοδικά *Κατάθεση*, *Συνέχεια*, *Σύγχρονος Κινηματογράφος*, το *Ένα* και το *Δύο*, και προς το τέλος της δικτατορίας το *Αντί*». Ασφαλώς, υπήρξαν και αντίθετες φωνές και τρόποι αντίδρασης σε αυτή την ασφυκτική κατάσταση: «Τον Ιούλιο του 1970 ... εκδίδονται τα *Δεκαοκτώ Κείμενα*... Η εντυπωσιακή απήχηση του βιβλίου στο εσωτερικό και στο εξωτερικό οδηγεί στην έκδοση των *Νέων Κειμένων* το Φεβρουάριο του 1971, αλλά και σε μία "εκδοτική έκρηξη"... Το φθινόπωρο του 1971 κυκλοφορούν τα *Νέα Κείμενα 2*... Ήδη από το καλοκαίρι του '71 τα "επικίνδυνα βιβλία", οι εφημερίδες, τα κινηματογραφικά και θεατρικά έργα (να θυμηθούμε το καθημερινό "δημοφήφισμα" του κοινού στο "Μεγάλο μας Τσίρκο") με υπονοούμενα, συμβολισμούς και καμουφλαρισμένα μηνύματα δημιουργούν μία νέα πνευματική ζωή, διευρύνουν το αναγνωστικό κοινό και το κοινό που συμμετέχει στις πολιτιστικές και καλλιτεχνικές εκδηλώσεις και προαναγγέλλουν έτσι τον πολιτισμό που θα αντιταχθεί, με κορύφωμα το Πολυτεχνείο, στο ανελεύθερο και αντιπνευματικό καθεστώς της χούντας» όλα τα αποσπάσματα από το ίδιο, σ. 36, 40.

57. «...ο γελοίος αντικομμουνισμός τους δεν ήταν δυνατόν να εμπνεύσει τους εξουσιαζόμενους και να αποσπάσει κάποια "φέτα" συναίνεσης που θα νομιμοποιούσε την εξουσία τους. Επιχείρησαν να προωθήσουν τον "πολιτισμό" της "Ελλάδος Ελλήνων Χριστιανών"... Ο "πολιτισμός" των παραδοσιακών συντηρητικών αξιών της "ελληνοχριστιανικής" ιδεολογίας δεν ήταν άμοιρος συνεπειών για την πνευματική ζωή της χώρας. Δεν μπορούσε όμως να στηρίξει πολιτιστικές εκδηλώσεις και καλλιτεχνικές δημιουργίες με ευρύτερη απήχηση...» η

δικτατορία μοιάζει να αυτοϋπονομεύθηκε και από την εικόνα της καθημερινής ζωής, που ήταν διαποτισμένη από το *χουντικό κιτς*. Δηλαδή από τον "*πολιτισμό*" *της κακογουστιάς και της ευτέλειάς της*»· στο ίδιο, σ. 37-38.

58. Στο ίδιο, σ. 34.

59. «Την ίδια εποχή η θεαματική ανάπτυξη των επικοινωνιών –μέσα μαζικής επικοινωνίας, τουρισμός– και η μέσω αυτών ενθάρρυνση της καταναλωτικής νοοτροπίας δημιούργησαν ανάγκες και προσδοκίες που ξεπερνούσαν κατά πολύ την άνοδο του βασικού επιπέδου. Η καπιταλιστική πορεία που άρχισε η Ελλάδα, της πρόσφερε την υπόσχεση της ενσωμάτωσής της στον καπιταλιστικό κόσμο γενικά και την Ευρωπαϊκή Κοινή Αγορά ειδικότερα. Παράλληλα όμως έφερνε μαζί της την κοινωνική αποδιοργάνωση σε μεγάλη κλίμακα, που απειλούσε κυρίως το σύστημα του πολιτικού ελέγχου που είχε δημιουργηθεί μετά τον εμφύλιο πόλεμο»· Ν. Μουζέλης, *Νεοελληνική κοινωνία-όψεις υπανάπτυξης*, ό.π., σ. 283. Για έναν ευρύτερο, αλλά συνοπτικό απολογισμό, βλ. Κ. Τσουπαρόπουλου, «Η βαριά "κληρονομιά" της δικτατορίας», *Επενδυτής*, 20.11.1999, σ. 14.

60. Μ. Κομνηνού, *Από την αγορά στο θέαμα*, ό.π., σ. 158.

61. *Στο ίδιο.*

62. Γ. Αναστασιάδη, «Ο "πολιτισμός" της χούντας», *ό.π.*, σ. 40.

63. *Το Βήμα*, 19.4.1987, σ. 19.

64. «Το ερώτημα είναι αν η εμπειρία της απριλιανής δικτατορίας έγινε μάθημα για το έθνος, για την πολιτική και την πνευματική ηγεσία του, αν ο ελληνικός λαός συνειδητοποίησε το χάος, το κενό και την ηθική πώρωση που εξέφραζε η χούντα των συνταγματαρχών. Το πώς αντέδρασε και αντιδρά στην χαύνωση και στη διαστροφή των αξιών που αυτή γέννησε»· *στο ίδιο*, σ. 19.

65. Αναφέρεται στο Γ. Αναστασιάδης, «Ο "πολιτισμός" της χούντας», *ό.π.*, σ. 40.